

Νέος ιμπεριαλισμός; Από τον Hilferding και τον Schumpeter στις σύγχρονες θεωρητικές διαμάχες

Γιάννης Μηλιός¹ και Δημήτρης Π. Σωτηρόπουλος²

1. Εισαγωγή³

Η έννοια του ιμπεριαλισμού είναι κομβικής σημασίας για την κατανόηση των διεθνών οικονομικών και γεωπολιτικών σχέσεων, στο πλαίσιο της μαρξιστικής θεωρίας. Είναι αλήθεια ότι στη σύγχρονη βιβλιογραφία και τις σχετικές συζητήσεις δύσκολα μπορεί κανείς να συναντήσει θεωρητικές τοποθετήσεις που δεν αντλούν την καταγωγή τους τόσο από τις κλασικές μαρξιστικές προσεγγίσεις όσο και από τις διαμάχες που αυτές προκάλεσαν. Στη συνέχεια θα ασχοληθούμε κυρίως με τη διερεύνηση των δευτέρων, δηλαδή με την επίδραση που είχαν στις μεταγενέστερες συζητήσεις οι προσεγγίσεις των Weber και Schumpeter στο ζήτημα του ιμπεριαλισμού.

Παρά τις διαμάχες στο εσωτερικό τους, οι κλασικές μαρξιστικές θεωρίες για τον ιμπεριαλισμό μοιράζονταν την αντίληψη ότι υπάρχει μία *σχέση μη-αντιστοιχίας* ανάμεσα στο κράτος και το κεφάλαιο. Και μπορεί η κριτική των Weber και Schumpeter να εστίασε στον κατάδηλο οικονομισμό των τελευταίων, *άφησε εντούτοις «άθικτη» την εν λόγω αντίληψη.*

Πιο συγκεκριμένα, θα μπορούσε κανείς να επεκτείνει τη συλλογιστική των Weber-Schumpeter αναγνωρίζοντας ότι υπάρχουν δύο διαφορετικές «λογικές» ανταγωνισμού, ενός οικονομικού και ενός πολιτικού, οι οποίες αφορούν διαφορετικά επίπεδα και οι οποίες δεν θα πρέπει να συγχέονται (όπως συνέβη με τις μαρξιστικές προσεγγίσεις). Ωστόσο, η προβληματική αυτή δεν θα αναιρούσε τη σχέση μη-αντιστοιχίας που βρίσκεται πίσω από τις κλασικές μαρξιστικές προσεγγίσεις αλλά θα οικοδομούσε μία εναλλακτική ερμηνεία του ιμπεριαλισμού (μία «πλουραλιστική» μη-αντιστοιχία αυτή τη φορά). Σε ό,τι ακολουθεί θα υποστηρίξουμε ότι το γενικό αναλυτικό υπόβαθρο που διατηρείται τελικά σε όλες τις προαναφερθείσες αναλύσεις βασίζεται στην απόρριψη μιας κεντρικής κατηγορίας της ανάλυσης του Μαρξ: συγκεκριμένα της έννοιας του *συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου* (*Gesamtkapital*). Η απόρριψη αυτή έχει σημαντικές συνέπειες στην κατανόηση του τρόπου με τον οποίο οργανώνεται η ταξική εξουσία στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού αλλά και του φαινομένου του ιμπεριαλισμού.

¹ Σχολή Εφαρμοσμένων Μαθηματικών και Φυσικών Επιστημών, ΕΜΠ. Email: john.milios@gmail.com.

² Τμήμα Κοινωνιολογίας, Πανεπιστήμιο Αιγαίου. Email: d.p.sotiropoulos@gmail.com.

³ Η επιχειρηματολογία που ακολουθεί βασίζεται στην ανάλυση του βιβλίου Milios και Sotiropoulos (2009).

2. Από την κλασική μαρξιστική συζήτηση στις θεωρήσεις περί νέου ιμπεριαλισμού

Οι κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού αποτελούν κεντρικό σημείο αναφοράς στις σχετικές συζητήσεις. Το γεγονός αυτό δεν έχει αλλάξει μέχρι σήμερα. Στις κλασικές θεωρίες συμπεριλαμβάνονται όλες οι βασικές θεωρητικές στιγμές της μαρξιστικής συζήτησης για τον ιμπεριαλισμό και τις καπιταλιστικές κρίσεις όπως αυτές διαμορφώθηκαν κατά την περίοδο 1909-1925 (δηλαδή μετά την έκδοση του βιβλίου του Hilferding για τον ιμπεριαλισμό στα 1902), αλλά ιδιαίτερα οι αναλύσεις των Hilferding, Luxemburg, Bukharin και Lenin.

Παρόλα αυτά δεν θα πρέπει να μας διαφύγει ένα βασικό σημείο. Οι κλασικές θεωρήσεις του ιμπεριαλισμού με ελάχιστες αποκλίσεις – οι οποίες βασικά αντικατοπτρίζουν τις αμφιταλαντεύσεις του Lenin και όψεις από την παρέμβαση του Bukharin⁴ – μοιράζονται την ενιαία πεποίθηση ότι: *ο καπιταλισμός έχει υποστεί ριζικούς και δομικούς μετασχηματισμούς, με αποτέλεσμα η ανάλυση του Μαρξ να μην επαρκεί πλέον για την πλήρη περιγραφή του*. Κατά συνέπεια εκείνο που υπονοείται είναι ότι ο «νεότερος» καπιταλισμός της εποχής Hilferding δεν είναι ακριβώς ο καπιταλισμός του *Das Kapital*. Η αντίληψη αυτή, ρητά ή άρρητα διατυπωμένη, διαπερνά τις περισσότερες θεωρητικές αναλύσεις των αρχών του 20ού αιώνα.

Θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε τη βαθύτερη λογική που συνέχει εσωτερικά το στοχασμό των κλασικών θεωριών με τη βοήθεια των παρακάτω τεσσάρων σημείων:⁵

- (1) Η ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων οδηγεί σε μονοπωλιακές δομές οργάνωσης της παραγωγής (συγκέντρωση και συγκεντροποίηση). Η διαδικασία αυτή δημιουργεί πλεονάζον κεφάλαιο.
- (2) Η παραγωγή διεθνοποιείται. Τα «εθνικά» ατομικά κεφάλαια αναπτύσσονται σε γεωγραφικό πεδίο που υπερβαίνει κατά πολύ τα εθνικά σύνορα.
- (3) Ο καπιταλισμός γίνεται παγκόσμιο σύστημα, δηλαδή οι «νόμοι» του συστήματος αφορούν πλέον το παγκόσμιο επίπεδο.
- (4) Το κράτος των αναπτυγμένων καπιταλιστικών χωρών «υποστηρίζει» γεωπολιτικά μέσω του (αποικιακού) ιμπεριαλισμού την κίνηση των κεφαλαίων «του». Στην πραγματικότητα συγχωνεύεται με τα μονοπώλια. Ο κόσμος μοιράζεται σε σφαίρες επιρροής. Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στα «εθνικά» ατομικά κεφάλαια λαμβάνει τη μορφή των γεωπολιτικών ανταγωνισμών μεταξύ των ισχυρών κρατών.

Η σύνοψη αυτή μας οδηγεί σε ορισμένα πολύ βασικά συμπεράσματα, τα οποία ομολογουμένως δεν έχουν τύχει της απαιτούμενης προσοχής στις σχετικές συζητήσεις. Τα σημεία (2) και (3) είναι μάλλον συμπληρωματικά. Εάν δεχτούμε το

⁴ Για περισσότερα αναφορικά με τα ζητήματα αυτά βλ. Milios και Sotiropoulos (2009).

⁵ Οι θέσεις αυτές βρίσκονται ρητά διατυπωμένες στις κλασικές προσεγγίσεις. Ενδεικτικά, θα μπορούσε κανείς να ανατρέξει στα έργα των Hilferding (1981), Luxemburg (1971), Bukharin (1972). Για περαιτέρω επεξηγήσεις βλ. Milios and Sotiropoulos (2009), Willoughby (1986), Brewer (1980). Όπως θα ισχυριστούμε στη συνέχεια, τα πορίσματα αυτά τέθηκαν βέβαια ως ένα βαθμό σε αμφισβήτηση στο πλαίσιο της συζήτησης που αναπτύχθηκε μεταξύ των κλασικών θεωρητικών του ιμπεριαλισμού. Ενδεικτική σε αυτή την κατεύθυνση είναι η θεωρία του Lenin για την ιμπεριαλιστική αλυσίδα, ως κριτική στη θεωρία του παγκόσμιου καπιταλισμού (με αφορμή την παρέμβασή του για το εθνικό ζήτημα και τη σοσιαλιστική επανάσταση), αλλά και η κριτική του Bukharin προς τις θεωρίες της υποκατανάλωσης και της «περίσσειας» κεφαλαίου (στο πλαίσιο της πολεμικής του προς τη Rosa Luxemburg). Για περισσότερα σχετικά με το ζήτημα αυτό βλ. Milios και Sotiropoulos (2009).

σημείο (2) της κλασικής αντίληψης για τον καπιταλισμό, θα πρέπει να υποθέσουμε ότι η διεθνής κίνηση των ατομικών κεφαλαίων διαμορφώνει έναν οικονομικό χώρο, η γεωγραφία του οποίου δεν συμπίπτει με την κατακερματισμένη πολιτική γεωγραφία των εθνικών κρατών. Με άλλα λόγια, για να θεμελιωθεί ο ισχυρισμός του σημείου (2) θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι *ανάμεσα στο κράτος και το (ατομικό) κεφάλαιο αναπτύσσεται μία σχέση μη-αντιστοιχίας*. Και είναι αυτή η σχέση που συνεπάγεται ότι οι «νόμοι» του καπιταλισμού είναι στη «φύση» τους παγκόσμιοι.

Επιπλέον, η εν λόγω συνθήκη μη-αντιστοιχίας μπορεί να ειπωθεί και σαν ένα θεμελιώδες πρόβλημα συνοχής του καπιταλισμού, με τον ιμπεριαλισμό να είναι η κατάλληλη επίλυση. Αυτό είναι αρκετά σαφές στην επιχειρηματολογία των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού. Σύμφωνα με αυτές, η υποτιθέμενη «τελευταία φάση» του καπιταλισμού θέτει (για μία σειρά από λόγους) ένα δυσεπίλυτο ζήτημα στο κεφάλαιο, το οποίο δεν απορρέει από την ταξική πάλη: συγκεκριμένα την μη-αντιστοιχία του με το κράτος. Για να αντιμετωπισθεί το πρόβλημα αυτό, θα πρέπει το ιμπεριαλιστικό κράτος (τοποθετημένο στο κέντρο του παγκόσμιου συστήματος) να παράσχει γεωπολιτική υποστήριξη στη διεθνή κίνηση όσων ατομικών κεφαλαίων δραστηριοποιούνται πέρα από τα σύνορά του. Εάν, λοιπόν, τα κράτη δεν τείνουν να εξαφανιστούν, οι προϋποθέσεις της παγκόσμιας συσσώρευσης του κεφαλαίου (οι διεθνείς τροχιές του) μπορούν να οργανωθούν μόνο μέσα από την ιμπεριαλιστική υποστήριξη (όποια και εάν είναι η μορφή που τελικά θα λάβει η τελευταία).

Εντός του ίδιου θεωρητικού πλαισίου κινείται και μία σειρά σύγχρονων αναλύσεων, κάνοντας λόγο για ένα *νέο ιμπεριαλισμό*⁶. Οι αναλύσεις αυτές αποδέχονται το σημείο (2) αλλά είναι ιδιαίτερα επικριτικές απέναντι στον οικονομισμό που απορρέει από το σημείο (4) των κλασικών προσεγγίσεων. Θα μπορούσαμε να κατανοήσουμε το βασικό τους επιχείρημα ως εξής. Το κεφάλαιο προσεγγίζεται σαν μία αυτόνομη οντότητα η οποία, παρότι *πάντα* διατηρεί την ιδιαίτερη του εθνική καταγωγή (ιδιοκτησία), μπορεί να αναπτύσσεται σε γεωγραφικό χώρο που υπερβαίνει κατά πολύ τα εθνικά σύνορα (του κράτους στο οποίο αναφέρεται). Στην αντίληψη αυτή, ατομικά κεφάλαια με διαφορετική εθνική προέλευση ανταγωνίζονται στη διεθνή σφαίρα (προς αναζήτηση ευνοϊκών σφαιρών κερδοφορίας). Τα ισχυρά κράτη, λοιπόν, μετά το τέλος της αποικιοκρατίας φαίνεται ότι έχουν να επιλύσουν μία πολύ δύσκολη «εξίσωση»: με ποιον τρόπο να «περιφρουρήσουν» την εξωστρεφή κίνηση των ατομικών τους κεφαλαίων όταν αυτά αναπτύσσονται γεωγραφικά σε πεδία που υπερβαίνουν κατά πολύ την πολιτική εμβέλειά τους; Συνεπώς, όλα ξεκινούν επειδή τα «ιμπεριαλιστικά κεφάλαια» αποκτούν τη δυνατότητα να διασχίζουν έναν πολιτικά κατακερματισμένο κόσμο. Ο νέος ιμπεριαλισμός (στις ποικίλες εκδοχές του) φαίνεται για αρκετούς να είναι η λύση στη δύσκολη αυτή εξίσωση, πάντα εκφράζοντας την πολιτική όψη μιας κατά βάση «οικονομικής σχέσης».

Εντούτοις, όπως θα διαπιστώσουμε και στη συνέχεια, η βασική προϋπόθεση των προηγούμενων προσεγγίσεων έρχεται σε ρήξη με μία κρίσιμη έννοια της ανάλυσης του Μαρξ: την έννοια του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου (Gesamtkapital). Η απόρριψη αυτή έχει σημαντικές συνέπειες στην ερμηνεία της οργάνωσης της καπιταλιστικής εξουσίας στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού αλλά και στον τρόπο με τον οποίο θα πρέπει να κατανοήσουμε το

⁶ Οι περισσότερες συζητημένες παρεμβάσεις σε αυτή την κατεύθυνση είναι εκείνες των Harvey (2006), Callinicos (2007) και Wood (2008).

φαινόμενο του ιμπεριαλισμού. *Μία μαρξική θεωρητική στρατηγική θα πρέπει αντίθετα όμως να βασίζεται στην κεντρική αυτή έννοια.*

3. Η «πολιτική» προσέγγιση του ιμπεριαλισμού. Ορισμένα επεισόδια μιας μακράς θεωρητικής παράδοσης.

3.1 Εισαγωγή: ο ιμπεριαλισμός ως «αυτοτελής» πολιτική του κράτους

Όπως εύστοχα επισημαίνεται από τον Callinicos (2007), τόσο οι βεμπεριανοί ιστορικοί κοινωνιολόγοι (π.χ. ο Anthony Giddens, ο Michael Mann αλλά και η Theda Skocpol – βλ. παρακάτω), όσο και οι θεωρητικοί των διεθνών σχέσεων που εντάσσονται στο εσωτερικό της παράδοσης του ρεαλισμού έχουν επιτεθεί επανειλημμένως στις κλασικές μαρξιστικές προσεγγίσεις υποστηρίζοντας ότι οι τελευταίες αδυνατούν να κατανοήσουν την ιδιαιτερότητα κρατικού ανταγωνισμού ως φαινόμενο υπερ-ιστορικό που δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αναχθεί στην ταξική εκμετάλλευση. Πρόκειται για μία προβληματική η οποία μας πηγαίνει πολύ πίσω χρονικά, πριν ακόμα και την εποχή του Max Weber. Σε ό,τι ακολουθεί θα επιχειρήσουμε να σταθούμε σε βασικές στιγμές αυτής της (αναμφίβολα *μη-ομοιογενούς*) θεωρητικής παράδοσης.

Θα πρέπει να σημειώσουμε ότι αναγωγίστικου τύπου *βιολογικές* (και όχι οικονομικές) θεωρίες του ιμπεριαλισμού διατυπώθηκαν αρκετά πριν τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Τότε συναντάμε μία σειρά από ακραίες ρατσιστικές προσεγγίσεις κυρίως στο χώρο της Αγγλίας (στα έργα των Benjamin Kidd και Karl Pearson) και της Γερμανίας (στα έργα των Friedrich Naumann, Friedrich von Bernhardt and Houston Stewart Chamberlan). Οι αναλύσεις αυτές επηρεασμένες από τη λογική του κοινωνικού δαρβινισμού δεν αναζήτησαν τις αιτίες του ιμπεριαλισμού στη σφαίρα της οικονομίας. Αντίθετα θεώρησαν ότι αφού η λεύκη φυλή είναι «ανώτερη» από τις υπόλοιπες έγχρωμες φυλές, τότε βασικός σκοπός και καθήκον της είναι η κυριαρχία επάνω σε αυτές. Ο ιμπεριαλισμός εμφανίζεται κατά βάση σαν ένα αμιγώς *βιολογικό* (με ρατσιστικούς όρους) φαινόμενο: αφορά τη μάχη για την επιβίωση της ισχυρότερης «ράτσας»⁷.

Από τους πρώτους συγγραφείς που ενσωμάτωσαν με ολοκληρωμένο τρόπο στην ανάλυσή τους έναν *αμιγώς* πολιτικό προσδιορισμό του ιμπεριαλισμού ήταν ο Γερμανός θεωρητικός Friedjung. Σύμφωνα με την επιχειρηματολογία του, ο ιμπεριαλισμός θα πρέπει να προσεγγίζεται ως φαινόμενο της δυναμικής της πολιτικής στην οποία το κράτος αναδεικνύεται ως αποφασιστικός παράγοντας της ιστορίας⁸. Με άλλα λόγια, συναντάμε διατυπωμένη μία κατεύθυνση σκέψης η οποία αρκετά αργότερα συνδέθηκε κυρίως με τις αναλύσεις της λεγόμενης *ρεαλιστικής προσέγγισης*.

Στην πραγματικότητα πρόκειται για κατάλληλη *θεωρητική συστηματοποίηση* απόψεων που ήταν διαδεδομένες στο πεδίο του δημόσιου διαλόγου. Αρκετοί θεωρητικοί και πολιτικοί της εποχής, για μία σειρά από λόγους, συνήθιζαν να βλέπουν την ιμπεριαλιστική επέκταση των Ευρωπαϊκών μεγάλων δυνάμεων σαν μία *αναπόδραστη* πολιτική διαδικασία: στον κόσμο του μέλλοντος επρόκειτο να κυριαρχήσουν οι μεγάλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις και κάθε έθνος που δεν θα κατόρθωνε να προσδεθεί σε κάποια από αυτές ήταν καταδικασμένο σε υποδεέστερο

⁷ Για περισσότερα βλ. Mommsen (1982: 8).

⁸ Βλ. Mommsen (1982: 4).

καθεστώς⁹. Σε μία ομιλία του ο Chamberlain στα 1897 επιβεβαιώνει με τον καλύτερο τρόπο τον προηγούμενο ισχυρισμό: «μου φαίνεται ότι η τάση της εποχής είναι να περιέλθει όλη η εξουσία στα χέρια των μεγάλων δυνάμεων, και τα μικρότερα βασίλεια – που δεν αναπτύσσονται προοδευτικά – δείχνουν να προορίζονται να εκπέσουν σε μία δευτερεύουσα και κατώτερη θέση» (παρατίθεται σε Mommsen 1982: 6).

3.2 Ο ιμπεριαλισμός ως συγχώνευση ανάμεσα σε ανεξάρτητους πολιτικούς και οικονομικούς παράγοντες. Σύντομα σχόλια στην επιχειρηματολογία του Weber.

Με ένα γενικό τρόπο, η ανάλυση του Weber κινήθηκε εντός της προηγούμενης κατεύθυνσης. Όσον αφορά στη Γερμανία των τελών του 19^{ου} αιώνα, με εξαίρεση τους κύκλους του επαναστατικού μαρξισμού, η «αστική» διάνοηση της περιόδου μάλλον δεν κατέβαλε ιδιαίτερες προσπάθειες για την ανάλυση του φαινομένου του ιμπεριαλισμού (Mommsen 1982: 19, Koebner 1949). Το σχόλιο αυτό αφορά *εν μέρει* μόνο τον Weber. Μπορεί ο ίδιος να μην ανέπτυξε μία ολοκληρωμένη θεωρία για τον ιμπεριαλισμό, ωστόσο στα κείμενά του μπορούμε να βρούμε στοιχεία που συνθέτουν μία ορισμένη κατεύθυνση κοινωνιολογικής έρευνας.

Η ιδέα για μία γερμανική αποικιακή αυτοκρατορία αρχίζει να αποκτά σημαντικά ερείσματα και στο χώρο της διανόησης μετά το 1880. Σύσσωμη η αστική επιστήμη ανταποκρίθηκε στο κάλεσμα για μία δυναμική γερμανική *Weltpolitik*. Ο Weber υπήρξε ένας από τους σημαντικούς υποστηρικτές της νέας αυτής ιδεολογικής «γραμμής». Σε μία διάλεξη του στο πανεπιστήμιο του Freiburg στα 1895 σημειώνει κατηγορηματικά:

Κρίσιμο και για τη δική μας εξέλιξη είναι το ερώτημα κατά πόσον μία μεγαλόπνοη πολιτική μπορεί να μας καταδείξει τη σημασία που έχουν τα μεγάλα πολιτικά ζητήματα κυριαρχίας. Πρέπει να συνειδητοποιήσουμε ότι η ενοποίηση της Γερμανίας ήταν μία νεανική τρέλα, την οποία διέπραξε το έθνος στην ωριμότητά του, κι ότι θα ήταν καλύτερο να την είχε αποφύγει, καθ' ότι κόστισε πολλά, εάν επρόκειτο να αποτελέσει την ολοκλήρωση και όχι την αφετηρία για μία γερμανική πολιτική ισχύος σε παγκόσμιο επίπεδο (παρατίθεται σε Mommsen 2007: 191-2).

Κατά τον Weber οι κρατικές πολιτικές δομές χαρακτηρίζονται από μία ιδιαίτερη εσωτερική λογική η οποία συνδέεται με την επέκταση και τον πόλεμο, ενώ σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να αναχθεί σε οικονομικά συμφέροντα. Η έμφαση εδώ δίνεται στην άποψη του γοήτρου (*prestige aspect*) η οποία καθοδηγεί τις μεγάλες δυνάμεις στην εξωτερική επέκταση. Πρόκειται για μία αναπόφευκτη «δυναμική της εξουσίας» η οποία φαίνεται να αποδίδει την *εγγενώς επεκτατική* «συμπεριφορά» των ισχυρών καπιταλιστικών κρατών:

Η εξουσία των πολιτικών δομών έχει μία *ιδιαίτερη εσωτερική δυναμική*. Στη βάση της εξουσίας αυτής, τα μέλη μπορεί να αξιώνουν ένα ιδιαίτερο «κύρος», και οι αξιώσεις τους μπορεί να επηρεάσουν την εξωτερική συμπεριφορά των δομών εξουσίας. [...] Το κύρος της εξουσίας σημαίνει στην πράξη τη δόξα της εξουσίας επάνω σε άλλα κοινωνικά σύνολα. [...] Οι Μεγάλες Δυνάμεις είναι πολύ συχνά επεκτατικές δυνάμεις. *Εντούτοις, οι Μεγάλες Δυνάμεις δεν είναι απαραίτητα πάντα προσανατολισμένες στην επέκταση. Η συμπεριφορά τους σε αυτή την πλευρά συχνά αλλάζει, και σε αυτές τις*

⁹ Για περισσότερα αναφορικά με το ζήτημα αυτό βλ. Mommsen (1982: 3-8).

αλλαγές οι οικονομικοί παράγοντες παίζουν βαρύνοντα ρόλο (Weber 1978: 911-12, emphasis added).

Με την τελευταία διαπίστωση του παραπάνω αποσπάσματος ο Weber θέλει να δώσει έμφαση στο γεγονός ότι η επισήμανση της *αυτόνομης* επεκτατικής λογικής του κράτους δεν είναι αρκετή από μόνη της για να εξαντλήσει τις αιτίες του ιμπεριαλισμού. Η συγκεκριμένη δομή του οικονομικού επιπέδου *συν-καθορίζει* την έκταση και τη μορφή της πολιτικής επεκτατικότητας. Ο συλλογισμός του Weber θα μπορούσε να συνοψισθεί και ως εξής. Το κυρίαρχο κοινωνικό κίνητρο της ιμπεριαλιστικής επέκτασης «ήταν αναμενόμενο να ελκύσει τις άρχουσες ελίτ», ενώ «συνήθως σχετιζόταν με ιδιαίτερα οικονομικά συμφέροντα, συγκεκριμένα εκείνων των ομάδων οι οποίες αναζητούσαν μονοπωλιακά κέρδη αντί να αρκούνται στη βιομηχανία και στην ανταλλαγή προϊόντων σε μία τυπικώς ελεύθερη αγορά. Τα μονοπωλιακά δικαιώματα όλων των ειδών ήταν πολύ πιθανό να λάβουν χώρα σε ένα πλαίσιο ιμπεριαλιστικής πολιτικής, και συνεπώς οι χρηματιστικές ομάδες και επιχειρήσεις οι οποίες ενδιαφέρονται για αυτού του είδους τις ευκαιρίες – ανάμεσα στις οποίες οι βιομηχανίες όπλων δεν είναι οι λιγότερο σημαντικές – θα μπορούσαν να βασίζονται στην υποστήριξη της ιμπεριαλιστικής επέκτασης» (Mommsen 1982: 19-20). Ο ιμπεριαλισμός αποτελεί, επομένως, προϊόν της *σύμφυσης πολιτικών και οικονομικών παραγόντων σε μία ενιαία κατεύθυνση*.

Επιπλέον, αρκετά είναι τα σημεία στα οποία επισημαίνεται από τον Weber ότι οι κυρίαρχες τάξεις έχουν απόλυτο συμφέρον στον ιμπεριαλισμό καθώς η επέκταση της κρατικής κυριαρχίας έχει συνήθως σαν αποτέλεσμα την επαύξηση του κοινωνικού τους γοήτρου και *συμβάλλει αποφασιστικά στην εξασφάλιση της πολιτικής τους κυριαρχίας έναντι των υποτελών τάξεων*¹⁰.

Ο Weber ολοκλήρωσε το επιχείρημά του με την παρατήρηση ότι ο φιλελεύθερος καπιταλισμός μπορεί να τιθασεύσει την επεκτατική τάση του κράτους και σε σημαντικό βαθμό να περιορίσει το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού. Στο πλαίσιο αυτό εισήγαγε μία θεμελιώδη διάκριση η οποία – όπως θα δούμε στη συνέχεια – έμελε να έχει πολλούς μεταγενέστερους οπαδούς. Η ιμπεριαλιστική «αρπακτική» μορφή του καπιταλισμού, κατά βάση συνδεδεμένη με μονοπωλιακά οικονομικά συμφέροντα, δεν είναι τίποτα περισσότερο από μία απόκλιση από τον καπιταλισμό του ελεύθερου εμπορίου και της ατομικής ιδιοκτησίας. Αναπτύσσοντας με διαφορετικό τρόπο το επιχείρημά του, ο Weber συμερίζεται σε κάποιο βαθμό τα συμπεράσματα των κλασικών μαρξιστικών θεωριών του ιμπεριαλισμού: παραδέχεται, δηλαδή, τη μερική σύνδεση ανάμεσα στον ιμπεριαλισμό και τη μονοπωλιακή οργάνωση της οικονομίας, υποστηρίζοντας όμως παράλληλα ότι η δυνατότητα μετάβασης σε έναν ειρηνικό φιλελεύθερο καπιταλισμό δεν θα έπρεπε σε καμία περίπτωση να αποκλειστεί. Η «καθαρή» τυπική μορφή του καπιταλισμού, εάν ιδωθεί σαν ένα οικονομικό σύστημα ανταλλαγής αγαθών σε περιβάλλον ελεύθερων αγορών, αποτελεί εμπόδιο στην εκδήλωση του αυτόνομου κρατικού επεκτατισμού και επομένως δεν θα πρέπει κατ' ανάγκη να συνδέεται με το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού (Weber 1978: 913-21).

3.3 Ο Ιμπεριαλισμός ως αποτέλεσμα της επιβίωσης προ-βιομηχανικών πολιτικών δομών στην ανάλυση του Schumpeter

¹⁰ Βλ. σχ. Weber (1978: 920).

Όπως είδαμε παραπάνω, η γενική αντίληψη του Weber για τον ιμπεριαλισμό περιλαμβάνει δύο βασικές θέσεις. *Πρώτον*, ο ιμπεριαλισμός αντανακλά την εσωτερική επεκτατική λογική του καπιταλιστικού κράτους. Την ίδια στιγμή μπορεί να εξυπηρετεί και τα οικονομικά συμφέροντα εμπορικών και μονοπωλιακών μερίδων του κεφαλαίου συμβάλλοντας παράλληλα στην αναπαραγωγή της πολιτικής τους κυριαρχία στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών. *Δεύτερον*, ο καθαρός φιλελεύθερος καπιταλισμός δεν έχει ανάγκη την ιμπεριαλιστική επέκταση για την αναπαραγωγή του. Μάλιστα, γι' αυτόν ακριβώς το λόγο αντιτίθεται και είναι τελικά δυνατό να αναστείλει την επεκτατική δυναμική του κράτους. Επομένως, ο ιμπεριαλισμός είναι κατά βάση ένα *πολιτικό φαινόμενο*, ακόμα και όταν συμπαρασύρει εντός του τις επιδιώξεις των μονοπωλιακών οικονομικών ελίτ (στο βαθμό που υπάρχουν). Η κατεύθυνση αυτή σκέψης – όχι βέβαια σε όλο της τον πλούτο – αποδίδει και την επιχειρηματολογία του Schumpeter.

Ο Schumpeter ήταν ο πρώτος θεωρητικός που εμφανώς διαφοροποιήθηκε από τον Hilferding και τις υπόλοιπες μαρξιστικές προσεγγίσεις οι οποίες όπως είδαμε θεώρησαν τον ιμπεριαλισμό ως μία αναπόδραστη τάση της «τελευταίας φάσης» του καπιταλισμού. Ευθείς εξαρχής προσδιόρισε τον ιμπεριαλισμό σαν την «χωρίς τελικό σκοπό τάση του κράτους προς απεριόριστη και βίαιη επεκτατικότητα» (Schumpeter 1951: 6). Στην κατεύθυνση αυτή, ο Schumpeter διατύπωσε την άποψη ότι ο ιμπεριαλισμός ήταν ένα απαρχαιωμένο καθεστώς, δηλαδή ένα απολυταρχικό κατάλοιπο, το οποίο αναγκαστικά θα εκλείψει με την ανάπτυξη του καπιταλισμού. Πράγματι, προσέγγισε τον ιμπεριαλισμό σαν κληρονομία από προ-καπιταλιστικές περιόδους που επρόκειτο να εξαφανιστεί, σε αντίθεση με τον Hilferding, ο οποίος αντιλήφθηκε τον ιμπεριαλισμό ως ένας «νέο» εγγενές χαρακτηριστικό του καπιταλισμού στο «τελευταίο», μονοπωλιακό του στάδιο. Για τον Schumpeter: «ένας καθαρός καπιταλιστικός κόσμος (...) δεν μπορεί να προσφέρει κανένα περιθώριο για ιμπεριαλιστικές αξιώσεις. Αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορεί να διατηρεί ένα συμφέρον σε τέτοιες ιμπεριαλιστικές αξιώσεις» (όπ. παρ.: 69).

Ο Schumpeter θεώρησε την επέκταση και τον πόλεμο ως ένα πιθανό αποτέλεσμα των ενδο-κρατικών (ιμπεριαλιστικών) ανταγωνισμών, αλλά επίσης προσδιόρισε ένα σύνολο δυνάμεων που αντιτίθενται στον πόλεμο και τον μιλιταρισμό. Υποστήριξε ότι η σοσιαλιστική προοπτική πράγματι θα μπορούσε να ιδωθεί ως μία απόπειρα επίλυσης στο πρόβλημα του ιμπεριαλισμού. Ο Schumpeter (όπ. παρ.: 296-7) αναγνώρισε στον Hilferding τη διάθεσή του να θέσει όλα αυτά τα προβλήματα, εντούτοις πίστευε ότι οι παράγοντες που εμποδίζουν τις ιμπεριαλιστικές πολιτικές δεν απουσιάζουν από μία καπιταλιστική κοινωνία. Για τον ίδιο ο φιλελεύθερος καπιταλισμός ήταν «από τη φύση του αντι-ιμπεριαλιστικός», έτσι «δεν μπορούμε να εξάγουμε άμεσα από αυτόν ιμπεριαλιστικές τάσεις όπως αυτές που υφίστανται, αλλά πρέπει προφανώς να δούμε τις τελευταίες μόνο σαν ξένα στοιχεία, μεταφερόμενα στον κόσμο του καπιταλισμού από εξωτερικούς χώρους και υποστηριζόμενα από μη-καπιταλιστικούς παράγοντες στη σύγχρονη ζωή» (όπ. παρ.: 96). Ο ιμπεριαλισμός δεν θα έπρεπε λοιπόν να ερμηνευτεί σαν μία αναγκαία φάση του καπιταλισμού, αλλά σαν ένα μεταβατικό φαινόμενο μέχρι τον τελικό θρίαμβο του καπιταλισμού.

Ο Schumpeter τελικά σημείωσε ότι αρκετά στοιχεία (π.χ. δασμοί, καρτέλ, τραστ και μονοπώλια), τα οποία αναλύθηκαν ως τμήματα του «οικονομικού» πλαισίου του ιμπεριαλισμού, ήταν πολιτικά και, ενδεχομένως, προ-καπιταλιστικά στην προέλευση τους (όπ. παρ.: 295). Επιπλέον, παρατήρησε ότι:

ήταν το νεο-μαρξιστικό σύστημα εκείνο που πρώτο περιέγραψε αποφασιστικά αυτή την αιτιακή σύνδεση (Bauer) και αναγνώρισε πλήρως τη σημασία της «λειτουργικής αλλαγής στον προστατευτισμό» (Hilferding) [...]; Έτσι, μέσα σε μία κοινωνική ομάδα η οποία διαθέτει σημαντικό πολιτικό βάρος, μπορεί να παρατηρηθεί ένα δυνατό και αναμφισβήτητο οικονομικό συμφέρον σε πράγματα όπως προστατευτικοί δασμοί, καρτέλ, μονοπωλιακές τιμές, υποχρεωτικές εξαγωγές (dumping), γενικώς μία επιθετική οικονομική πολιτική και πόλεμος, συμπεριλαμβανομένου των επεκτατικών πολέμων με τυπικό ιμπεριαλιστικό χαρακτήρα (όπ. παρ.: 79, 83-84).

Ο Schumpeter θεώρησε ότι οι μονοπωλιακές δομές και οι πολιτικές προστατευτισμού έχουν βαθύτερες πολιτικές και κοινωνικές αιτίες¹¹. Συνέγραψε το δοκίμιό του για τον ιμπεριαλισμό (1919) όταν τα ιστορικά γεγονότα (Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος) έδειχναν να έχουν επιβεβαιώσει την υπόθεση των μαρξιστών ότι ο σύγχρονος καπιταλισμός συμπεριλάμβανε τον ιμπεριαλισμό ως απαραίτητο χαρακτηριστικό του. Επομένως, η προσέγγισή του μπορεί να θεωρηθεί σαν κριτική της υπόθεσης αυτής (Taylor 1951: 546). Όπως υποστήριζε και ο Sweezy, το δοκίμιο του Schumpeter για τον ιμπεριαλισμό ήταν ένα συμπλήρωμα στο βιβλίο του *Θεωρία της Οικονομικής Ανάπτυξης*, διορθώνοντας την παράλειψη του να μην συμπεριλάβει εκεί κάποια ιδιαίτερη ερμηνεία του ιμπεριαλισμού (Schumpeter 1951, Preface by Sweezy).

Υπό μία έννοια, η ανάλυση αυτή του Schumpeter αποτελεί μία δυνατή ερμηνεία του ιμπεριαλισμού στο εσωτερικό της φιλελεύθερης οικονομικής σκέψης. Η λογική του αόρατου χεριού (Smith), που στις διεθνείς αγορές μετατρέπεται σε θεωρία του συγκριτικού πλεονεκτήματος (Ricardo), δύσκολα μπορεί να ενσωματώσει το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού – τη λογική της επεκτατικής λογικής του κράτους – στην «κανονική» λειτουργία του καπιταλισμού. Εάν αποδεχτούμε τη βασική ιδέα της παρέμβασης του Smith, σύμφωνα με την οποία οι φυσικά αναλλοίωτες οικονομικές δυνάμεις αποδεικνύονται ισχυρότερες από τα όποια πολιτικά ή νομικά «εμπόδια» (Rubin 1994: 215), τότε ο ιμπεριαλισμός μπορεί να κατανοηθεί ως «εξαίρεση από τον κανόνα» οφειλόμενη σε πολιτικές δομές που δεν ανταποκρίνονται στη φύση του καπιταλισμού. Στην ίδια κατεύθυνση κινούνται και οι μεταγενέστερες νεοκλασικές προσεγγίσεις. Σύμφωνα με τους νεοκλασικούς οικονομολόγους «η χρήση της ισχύος επιφέρει ανεπιθύμητες απώλειες – καθαρά κόστη για τα οποία δεν υπάρχουν αντίστοιχα καθαρά οφέλη. Συνεπώς, οι ορθολογικοί δρώντες παράγοντες θα αναγνωρίσουν την ανωτερότητα του συμβολαίου ως μέσου απόκτησης διότι όλα τα μέρη θα επωφεληθούν περισσότερο μέσα από την εκούσια ανταλλαγή παρά από την βίαιη σύγκρουση. Έτσι, η πραγματικότητα του ιμπεριαλισμού, παρόλο που σπάνια έχει διαψευσθεί, συνήθως θεωρείται ως εξωτερική από τα όρια της ορθόδοξης οικονομικής ανάλυσης η οποία περιορίζει τον εαυτό της στη λογική των ορθολογικών απόκτησης» (Howard και King 2000: 19).

3.4 Η αντίληψη του ιμπεριαλισμού ως «πολιτική ασυνέχεια»: μία γενική αποτίμηση

Η προηγούμενη παράδοση σκέψης δεν σταμάτησε προφανώς στον Schumpeter. Εξαπλώθηκε σε ένα σύνολο μεταγενέστερων αναλύσεων και σε σημαντικό βαθμό είναι δραστική μέχρι και τις μέρες μας. Πρόκειται για μία αντίληψη η οποία έχει μεγάλη εμπιστοσύνη στο δημοκρατικό και ειρηνικό χαρακτήρα του φιλελεύθερου καπιταλισμού. Τροφοδοτείται θεωρητικά από τη φιλελεύθερη παράδοση του

¹¹ Mommsen (1982: 21-2), για περισσότερα βλ. Schumpeter (1951: 79-89).

ελεύθερου εμπορίου και τονίζει το διεθνιστικό χαρακτήρα του σύγχρονου καπιταλιστικού συστήματος. «Υπερ-πολιτικοποιεί» το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού, αποδίδοντάς την ιμπεριαλιστική επιθετικότητα του καπιταλισμού (όπου υπάρχει ή εμφανίστηκε) περισσότερο σε παραδοσιακά κατάλοιπα στο εσωτερικό των βιομηχανικών κοινωνιών ή σε φαινόμενα που δε συνάδουν με την «κανονική» δομή του καπιταλιστικού συστήματος αυτή καθ' εαυτή.

Ενδεικτική είναι η αξιωματική παρέμβαση της Arendt (1951). Δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση στη σύνδεση ανάμεσα στη φασιστική και ιμπεριαλιστική ιδεολογία, υποστήριξε ότι οι ρατσιστικές ιδεολογίες του ιμπεριαλισμού και οι μη-φιλελεύθερες δομές της ιμπεριαλιστικής πολιτικής συμβάλλουν αργά ή γρήγορα στο φασισμό. Κατέληξε, μάλιστα, στο ίδιο συμπέρασμα με τον Schumpeter, επισημαίνοντας ότι σε τελευταία ανάλυση ο ιμπεριαλισμός είναι αποτέλεσμα κατάλοιπων από προ-δημοκρατικές κοινωνικές δομές οι οποίες επιβιώνουν στις μοντέρνες βιομηχανικές κοινωνίες. Κατά συνέπεια, ο καθαρός φιλελεύθερος καπιταλισμός δεν έχει ανάγκη τον ιμπεριαλισμό για την αναπαραγωγή του.

Η επιχειρηματολογία του Schumpeter υιοθετείται πλήρως και από τον Winslow (1931, 1948), ο οποίος παίρνοντας αποστάσεις τόσο από τις κλασικές μαρξιστικές απόψεις όσο και από την ανάλυση του Hobson, «εξυμνεί» την ανάλυση του πρώτου: «μία από τις πιο φιλόδοξες και αξιοσημείωτες απόπειρες να δοθεί ένας ολοκληρωτικά νέος και θετικός προσανατολισμός στη θεωρία του ιμπεριαλισμού χωρίς παράλληλα να εγκαταλειφθεί πλήρως η οικονομική του ερμηνεία θα πρέπει να αναζητηθεί στην 'κοινωνιολογική' θεωρία του ιμπεριαλισμού του καθηγητή Joseph Schumpeter» (Winslow 1931: 749). Υιοθετώντας το πλαίσιο του τελευταίου, προσδιόρισε τον ιμπεριαλισμό ως αποτέλεσμα προ-καπιταλιστικών δομών. Συνεπώς, πίστευε ότι «ένας πλήρως καπιταλιστικός κόσμος δεν θα μπορούσε να προκαλέσει ιμπεριαλιστικές διαθέσεις» και ότι «ο ιμπεριαλισμός είχε την απαρχή του πριν και όχι μετά τη βιομηχανική επανάσταση» (όπ. παρ.: 751). Άρα, το περιεχόμενο του ιμπεριαλισμού είναι πολιτικό και όχι οικονομικό. Ο οικονομικός ανταγωνισμός είναι φιλειρηνικός και «συνεργατικός». Αντίθετα, οι πολιτικοί ανταγωνισμοί λαμβάνουν τη μορφή του εθνικισμού, του ιμπεριαλισμού και του милитарισμού. Ο ιμπεριαλισμός είναι ένα φαινόμενο που τείνει να εξαφανιστεί καθώς η εξέλιξη του καπιταλισμού αντικαθιστά τους προ-βιομηχανικούς πολιτικούς θεσμούς. Ο καπιταλισμός από τη φύση του δεν παράγει φαινόμενα όπως ο ιμπεριαλισμός (1931, 1948).

Σε ανάλογη κατεύθυνση κινείται και η συνολικότερη τοποθέτηση του Rostow (1960), ο οποίος επιχειρήσε να παρουσιάσει μία εναλλακτική ως προς τον μαρξισμό (όπως τουλάχιστον ο ίδιος τον είχε κατανοήσει) θεωρητική πρόταση για την ιστορική εξέλιξη. Σχετικά με το ζήτημα του ιμπεριαλισμού, ο συγγραφέας παραδέχεται ότι σε όλα τα στάδια της εξέλιξής τους οι βιομηχανικές κοινωνίες έχουν αναζητήσει την ικανοποίηση των οικονομικών τους συμφερόντων σε υπερπόντιες περιοχές. Ωστόσο, και σε αντίθεση με την αντίληψη των κλασικών θεωριών του ιμπεριαλισμού, η ιμπεριαλιστική επέκταση έχει μικρή μόνο σημασία για την ανάπτυξη των μοντέρνων βιομηχανικών κοινωνιών. *Οι τελευταίες δεν έχουν ανάγκη τον ιμπεριαλισμό για την αναπαραγωγή τους*¹². Πολλές φορές, βέβαια, σύμφωνα με τον Rostow οι μεγάλες διαφορές στην οικονομική ανάπτυξη των χωρών, η οποία συχνά αντανάκλαται και σε σημαντικές διαφορές στη στρατιωτική ισχύ, είναι δυνατό να προκαλέσει επιθετικές ιμπεριαλιστικές πολιτικές (περιφερειακές ή παγκόσμιες στη φύση τους). Εντούτοις, για μία ακόμη φορά, η ιμπεριαλιστική επέκταση στην αντίληψη του συγγραφέα δεν

¹² Βλ. Rostow (1960: 156).

είναι εγγενής στο βιομηχανικό καπιταλισμό, αλλά οφείλεται γενικότερα σε μη-οικονομικούς και κυρίως πολιτικούς παράγοντες. «Εδώ ο Rostow, όπως ο Schumpeter, προσδίδει κυρίαρχο ρόλο σε παραδοσιακούς παράγοντες όπως ο πολιτικός ρόλος των ομάδων που το ανώτερο κοινωνικό status που διαθέτουν προέρχεται από προ-βιομηχανικές εποχές. Μία ώριμη καπιταλιστική κοινωνία, από την άλλη, δεν φανερώνει καμία προδιάθεση για ιμπεριαλισμό, και ως αρχή ο καπιταλισμός, παρά την οπτική του Lenin, δεν έχει ανάγκη τον ιμπεριαλισμό προκειμένου να επιβιώσει» (Mommsen 1982: 84).

Δεν έχουμε σκοπό εδώ να επεκταθούμε αναλυτικά σε όλες τις στιγμές μίας προβληματικής η οποία πηγάζει από τις θεωρητικές παρεμβάσεις των Weber-Schumpeter. Αναμφίβολα, απώτεροι αποδέκτες των προηγούμενων συλλογισμών είναι οι σύγχρονοι εκφραστές της γραμμής του *πολιτικού ρεαλισμού*. Σύμφωνα με την τελευταία, ο ιμπεριαλιστικός επεκτατισμός ή οι διακρατικοί ανταγωνισμοί δεν ανάγονται (ή δεν ανάγονται αποκλειστικά) στη δυναμική της οικονομικής σφαίρας αλλά αντανakλούν τη λογική των κρατών όταν αυτά δρουν ως τέτοια (Howard and King 1999: 30), δηλαδή στη βάση μιας εσωτερικής επεκτατικής δυναμικής ή καλύτερα μιας εσωτερικής λογικής της εξουσίας. Όπως έχει ευρύτατα σχολιαστεί στη σχετική βιβλιογραφία πρόκειται για μία αντίληψη που βρήκε μεγάλη αποδοχή στα έργα γνωστών ιστορικών κοινωνιολόγων που είναι επηρεασμένοι από τον Weber, π.χ. Giddens (1987), Mann (1986, 1997), Skocpol (1979).

Δεν θα μπορούσαμε να ολοκληρώσουμε την επιχειρηματολογία αυτής της παραγράφου χωρίς να επισημάνουμε τη βαθύτερη αναλογία που υφίσταται ανάμεσα στις προηγούμενες θεωρητικές στιγμές που εξετάστηκαν και στις κλασικές αναλύσεις του μαρξισμού. Παρότι οι πρώτες συχνά προέκυψαν ως απόπειρα κριτικής ως προς τις δεύτερες, *στην πραγματικότητα δεν κατορθώνουν τίποτε παραπάνω από μία αναδιοργάνωση της επιχειρηματολογίας η οποία πραγματοποιείται πάντα στο εσωτερικό της ίδιας γενικότερης προβληματικής*. Ας σταθούμε λίγο παραπάνω στον προηγούμενο ισχυρισμό.

Όπως εύκολα μπορούμε να παρατηρήσουμε, μεγάλη ήταν η σύγκλιση στην άποψη ότι ο ιμπεριαλισμός αντιστοιχεί σε μορφές καπιταλισμού που *αποκλίνουν* από την αντίστοιχη φιλελεύθερη του μορφή. Στις μεν αναλύσεις του κλασικού μαρξισμού, ο ιμπεριαλισμός συνδέθηκε με το μονοπωλιακό καπιταλισμό ως ένα νέο στάδιο στην οικονομική εξέλιξη των κοινωνιών. Στις δε αναλύσεις που ακολούθησαν τη λογική των Weber-Schumpeter, ο ιμπεριαλισμός ερμηνεύτηκε ως αποτέλεσμα πολιτικοοικονομικών δομών (προ-καπιταλιστικών ή μη), οι οποίες, εντούτοις, καμία σχέση δεν είχαν με τη βαθύτερη λογική του βιομηχανικού φιλελεύθερου καπιταλισμού. Στις αναλύσεις των Lenin-Hilferding ο φιλελεύθερος (και μάλλον φιλειρηνικός) καπιταλισμός προσεγγίστηκε σαν ένα αμετάκλητο παρελθόν, ενώ στα κείμενα του Schumpeter εμφανιζόταν σαν ένα αναπόδραστο μέλλον (αργά ή γρήγορα οι μονοπωλιακές δομές θα ήταν αναγκασμένες να αφανιστούν καθώς το καπιταλιστικό σύστημα θα γινόταν πιο δημοκρατικό και φιλελεύθερο). Σε κάθε περίπτωση, το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού διατηρεί *δομικές ασυνέχειες* στην εξέλιξή του, οι οποίες σε ακραίες περιπτώσεις μπορούν να «εγγυηθούν» μέχρι και τον αφανισμό του (ενδεχόμενο που δεν απέκλεισε ούτε ο Weber).

Δεν πρόκειται να ασχοληθούμε εδώ με ζητήματα που αφορούν τη συγκρότηση των σχέσεων εξουσίας στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού. Θα πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι οι θεωρήσεις αυτές αποκλίνουν σημαντικά από τον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος ο Μαρξ αντιμετωπίζει το κοινωνικό σύνολο, δηλαδή

τη σύνθετη δομική και αποκεντρωμένη συνύπαρξη του οικονομικού, του πολιτικού και του ιδεολογικού επιπέδου. Τόσο στις αναλύσεις του κλασικού μαρξισμού όσο και στις αναλύσεις των γραμμής Weber-Schumpeter η συνύπαρξη των τριών κοινωνικών επιπέδων είναι *συγχρονική*, με την έννοια ότι η εξέλιξη ενός επιπέδου αντικατοπτρίζει με ευθύ τρόπο την εξέλιξη των υπολοίπων. Πρόκειται για το γνωστό ουσιοκρατικό σχήμα σύμφωνα με το οποίο όλες οι κοινωνικές στιγμές οργανώνονται στα πλαίσια μιας βαθύτερης ενότητας την οποία και *εκφράζουν* ανά πάσα στιγμή¹³.

Στις οικονομίστικες αναλύσεις του κλασικού μαρξισμού τα πάντα ξεκινούν από τους μετασχηματισμούς του οικονομικού επιπέδου. Στη συνέχεια, ολόκληρη η πολιτικο-ιδεολογική οργάνωση των ισχυρών καπιταλιστικών κρατών (το «εποικοδόμημα») προσαρμόζεται στους μετασχηματισμούς αυτούς, όντας πάντα συγχρονική με αυτούς. Έτσι, ο ιμπεριαλισμός είναι *στάδιο* που ανάγεται στην κίνηση-ωρίμανση των παραγωγικών δυνάμεων και αντανακλά τον τρόπο ύπαρξης του μονοπωλιακού καπιταλισμού. Από την άλλη πλευρά, η προσέγγιση Weber-Schumpeter δεν αναιρεί την προηγούμενη γενική (χεγκελιανή) αντίληψη της κοινωνικής ολότητας, *απλά υπερασπίζεται μία διαφορετική οργάνωση της συγχρονικής συνύπαρξης των διαφορετικών κοινωνικών επιπέδων*. Ολόκληρη η κριτική εξαντλείται σε μία απλή αντιστροφή της αιτιότητας, που τώρα περνάει από το οικονομικό επίπεδο σε εκείνο της πολιτικής. Εδώ η οικονομική κίνηση αντανακλά τους ρυθμούς του πολιτικού. Όσο στο τελευταίο (και ιδιαίτερα στο εσωτερικό του κράτους) επικρατούν ή αναπαράγονται προ-καπιταλιστικές (αριστοκρατικές) δομές, η οργάνωση της οικονομίας θα αποκλίνει συστηματικά από την καθαρή φιλελεύθερη μορφή καπιταλισμού και ο ιμπεριαλισμός θα αποτελεί αναπόφευκτη συνέπεια.

Τελικά, εκείνο που καταφέρνουν οι Weber και Schumpeter είναι να αντιτάξουν στο οικονομισμό των κλασικών του μαρξισμού έναν πρωτογενή και απλοϊκό ιστορικισμό χωρίς να μετατοπισθούν καθόλου από το γενικότερο τρόπο αντίληψης του κοινωνικού συνόλου. Σε κάθε περίπτωση ο ιμπεριαλισμός εκφράζει τη συγχρονική συνύπαρξη των κοινωνικών επιπέδων, εξωτερικεύοντας την εσωτερική τους ενότητα-ουσία. Έτσι, η ιστορία εμφανίζεται σαν διαδοχή «ουσιών» και των προσίδιων εκφράσεών τους. Είτε πριν είτε μετά το φιλελεύθερο «καθαρό» καπιταλισμό: *ο ιμπεριαλισμός δεν αποτελεί τίποτα περισσότερο από ένα στάδιο εξέλιξης*. Εκφράζει είτε το τέλος της ιστορίας είτε μία φάση πριν το τέλος.

3.5 *Ο πυρήνας της προσέγγισης των Weber και Schumpeter: συγκροτώντας το υπόβαθρο των μεταγενέστερων σύγχρονων προσεγγίσεων για τον ιμπεριαλισμό*

Όπως έχουμε ήδη σημειώσει, ο Schumpeter και από μία άποψη ο Weber διαμόρφωσαν εκείνο που μπορούμε να αποκαλέσουμε ως «φιλελεύθερη» προσέγγιση του ιμπεριαλισμού. Εντούτοις, υπάρχουν στοιχεία στη γενικότερη προβληματική τους που δεν έχουν συγκεντρώσει τη δέουσα προσοχή στις σχετικές συζητήσεις: πρόκειται για την αποδοχή μιας θεωρητικής κατεύθυνσης η οποία έρχεται σε ρήξη με τον οικονομικό αναγωγισμό. Από την άποψη αυτή, πολλές είναι οι σύγχρονες αναλύσεις που εντάσσονται στο εσωτερικό της ευρύτερης αυτής λογικής.

Ας επιμείνουμε προς το παρόν στο επιχείρημα του Schumpeter. Είδαμε ότι ο βασικός του στόχος ήταν να επιτεθεί στις μαρξιστικές ερμηνείες του ιμπεριαλισμού (και πάνω από όλα στα επιχειρήματα των Hilferding και Lenin). Για την υλοποίηση μιας τέτοιας κριτικής χρησιμοποίησε δύο βασικές θέσεις.

¹³ Για περισσότερα σχετικά βλ. Althusser και Balibar (1997).

Από την μία πλευρά, υποστήριξε ότι ο καπιταλισμός είναι «από τη φύση του αντι-ιμπεριαλιστικός», με την έννοια ότι σε έναν αμιγώς καπιταλιστικό κόσμο ο ιμπεριαλισμός θα ήταν μία *ανορθολογική διαδικασία* (Schumpeter 1951: 73, 69). Από την άλλη, θεώρησε ότι το φαινόμενο του ιμπεριαλισμού ορίζεται σε αναφορά με τη «συμπεριφορά» του κράτους και επομένως θα πρέπει να λαμβάνεται σαν ένας στόχος καθαυτός: «επέκταση για δικό της λογαριασμό» (όπ. παρ.: 6). Η ιμπεριαλιστική πολιτική του κράτους φαίνεται να είναι συνεπώς περιττή, εάν ειδωθεί από μία αμιγώς καπιταλιστική σκοπιά. Ο Schumpeter πίστευε σταθερά ότι ζούσε σε μία μεταβατική φάση του καπιταλισμού, η οποία ήταν το ιδιότυπο αποτέλεσμα της συνύπαρξης «δύο διαφορετικών εποχών»: του καπιταλισμού και της απολυταρχίας. Θεωρούσε με άλλα λόγια ότι ο καπιταλισμός της εποχής του συμβίωνε μαζί με φεουδαρχικά κατάλοιπα (με την αστική τάξη να υπόκειται στην πολιτική εξουσία μιας ιμπεριαλιστικής αριστοκρατίας)¹⁴.

Το εν λόγω μεταβατικό κοινωνικό καθεστώς θα μπορούσε να ονομαστεί ως *ιμπεριαλιστικός καπιταλισμός* σε αντιπαράθεση από τον *αнти-ιμπεριαλιστικό καθαρό καπιταλισμό*, μία θεωρητική κατασκευή που υποδηλώνει τη σταδιακή τάση που πρόκειται να εκδηλωθεί σε κάποιο μελλοντικό σημείο (όπ. παρ.: 98). Ο ιμπεριαλιστικός καπιταλισμός στην αντίληψη του Schumpeter δεν είναι τίποτα περισσότερο από ένα πρόσκαιρο αποτέλεσμα της *σύμφυσης* δύο διαφορετικών «λογικών ανταγωνισμού»: ενός δια-κρατικού «πολιτικού» ανταγωνισμού της απολυταρχίας (κρατική επεκτατικότητα) και ενός «οικονομικού» ανταγωνισμού ανάμεσα σε καπιταλιστικές επιχειρήσεις (ελεύθερο εμπόριο). Προφανώς, η συνολικότερη επιχειρηματολογία του Schumpeter είναι πολύ πιο σύνθετη από την εν λόγω σύνοψη. Στο κείμενό του αναλύει όχι μόνο τη συγκεκριμένη ιστορική κοινωνική μορφή που προκύπτει από τη συνάντηση των δύο εκδοχών ανταγωνισμού αλλά πολύ περισσότερο ασχολείται και με τον τρόπο με τον οποίο η συνάντηση αυτή μεταβάλλεται με το χρόνο.

Ερχόμαστε, επομένως, αντιμέτωποι με *δύο διαφορετικές λογικές ανταγωνισμού*, ενός οικονομικού και ενός πολιτικού. Ο οικονομικός και ο πολιτικός ανταγωνισμός στο επιχείρημα του Schumpeter επενεργούν σε διαφορετικά επίπεδα, τα οποία δεν θα πρέπει να συγχέονται. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Schumpeter το βασικό λάθος της μαρξιστικής συζήτησης βρίσκεται στη σύγχυση των δύο επιπέδων, με αποτέλεσμα το πολιτικό να ανάγεται στο οικονομικό. Ο ιμπεριαλιστικός καπιταλισμός δεν είναι ενιαίος αλλά μπορεί να αποκτήσει πολλές διαφορετικές μορφές ανάλογα με τον τρόπο σύνθεσης των απολυταρχικών πολιτικών ανταγωνισμών, από τη μία, και με τον καπιταλιστικό ανταγωνισμό, από την άλλη.

Ο καπιταλισμός και ο απολυταρχικός επεκτατισμός, όπως ορίστηκαν από τον Schumpeter, δεν επενεργούν σε απομόνωση μεταξύ τους. Ο ιμπεριαλιστικός καπιταλισμός στην πραγματικότητα αποτελεί μία απόκλιση από εκείνο που θα αντιστοιχούσε στην αφηρημένη λογική τόσο του καπιταλισμού όσο και του απολυταρχικού επεκτατισμού. Αυτή η προβληματική εξακολουθεί σε σημαντικό βαθμό να αναπαράγεται σε μία σειρά σύγχρονων αναλύσεων οι οποίες υπογραμμίζουν τη «σύγκρουση» ανάμεσα στην πολιτική και την οικονομική «λογική» του καπιταλισμού.

Έτσι, μόνο μία μικρή μετατόπιση από το θεωρητικό σχήμα του Schumpeter – όπως π.χ. αυτή που προτάθηκε παλαιότερα από τον Löwe (1926) – είναι αρκετή για να καταλήξουμε στην άποψη ότι ο ιμπεριαλισμός είναι ένα *μόνιμο* και όχι προσωρινό

¹⁴ Βλ. σχετικά Schumpeter (1951: 66, 92-3).

ή μεταβατικό στοιχείο του καπιταλισμού. Ο καπιταλισμός θα μπορούσε τώρα να εμφανίζεται ως η σύμφυση ανάμεσα στις δύο προαναφερθείσες λογικές του ανταγωνισμού, με τον πολιτικό ανταγωνισμό ανάμεσα στα κράτη να είναι όχι υπόλειμμα της φεουδαρχίας αλλά ένας μάλλον σταθερός τρόπος οργάνωσης του πολιτικού χώρου και στον καπιταλισμό. Και στο σημείο αυτό η ανάλυσή του συναντάει την οπτική του Weber. Στο πλαίσιο αυτό το καπιταλιστικό κράτος θα προσέγγισε, για να χρησιμοποιήσουμε το γνωστό παράδειγμα του Giddens (1987), τη βεμπεριανή σύλληψη ενός φορέα *αυτόνομης* εξουσίας (η οποία ενδεχομένως θα υλοποιείται και στη βάση μιας ιδιαίτερης «επεκτατικής δυναμικής»).

Πριν συνεχίσουμε την επιχειρηματολογία μας, θα επισημάνουμε δύο σημεία κριτικής στην εν λόγω προβληματική των Schumpeter-Weber.

Θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι υπάρχουν αρκετοί διαφορετικοί τρόποι για να κατανοήσουμε την «εσωτερική λογική» ή την κοινωνική φύση τόσο του οικονομικού όσο και του πολιτικού επιπέδου μιας καπιταλιστικής κοινωνίας. Στην οπτική μας, η σύγχρονη βιβλιογραφία αποτυγχάνει να συγκροτήσει μία συνεκτική θεωρία του κράτους. Ολόκληρη η συζήτηση φαίνεται να είναι εγκλωβισμένη στο ψευδοδίλημμα που θέλει το κράτος να είναι είτε *πράγμα* ή *εργαλείο* προς χρήση από συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες είτε *αυτόνομο Υποκείμενο* με τη δική του ιδιαίτερη εσωτερική λογική¹⁵. Στην επιχειρηματολογία που ακολουθεί θα προσπαθήσουμε να οριοθετήσουμε το γενικό περίγραμμα μιας μαρξιστικής θεωρίας του κράτους. Σύμφωνα με την τελευταία, σε αντίθεση με την εργαλειακή αντίληψη, οι ταξικές αντιπαραθέσεις δεν μπορούν να είναι εξωτερικές από το κράτος. Ενώ, σε αντίθεση με την αντίληψη του κράτους ως υποκειμένου, οι αντιθέσεις στο εσωτερικό του κράτους παύουν να είναι θεωρούνται εξωτερικές από την ταξική πάλη. Πολύ περισσότερο, μία μαρξιστική θεώρηση του κράτους δεν πρέπει να παρουσιάζει τη σχέση ανάμεσα στο οικονομικό και κοινωνικό επίπεδο ως μίας σχέσης εξωτερική, με το κράτος να προσδιορίζεται σαν αυτόνομη οντότητα που βρίσκεται αντιμέτωπη με τα ανεξάρτητα και διακριτά συμφέροντα του κεφαλαίου, όντας κάποιες φορές ικανή να αντισταθεί σε αυτά ή άλλες πάλι φορές αναγκαζόμενη να υποταχθεί πλήρως. Θα πρέπει, συνεπώς, να είμαστε ιδιαίτερα προσεκτικοί με όσες αναλύσεις επιχειρούν να ασκήσουν κριτική προς τις κλασικές θεωρίες του ιμπεριαλισμού αλλά που δεν κατορθώνουν να έρθουν σε ρήξη με το βεμπεριανό πλαίσιο. Μία ολόκληρη σειρά σύγχρονων αναλύσεων κινείται στην τελευταία κατεύθυνση.

4. Η έννοια του «συνολικού κεφαλαίου» στην ανάλυση του Μαρξ και η θεωρητική μετατόπιση του Hilferding

Ας συνοψίσουμε αυτά που έχουμε υποστηρίξει μέχρι στιγμής. Παρά τις εσωτερικές αντιπαραθέσεις, οι κλασικές μαρξιστικές προσεγγίσεις για τον ιμπεριαλισμό μοιράζονται την πεποίθηση ότι υπάρχει μία σχέση *μη-αντιστοιχίας* ανάμεσα στο κράτος και το κεφάλαιο. Έχουμε ήδη σχολιάσει αρκετά σε αυτή την κατεύθυνση. Το επιχείρημα των κλασικών μαρξιστικών αναλύσεων βασιζόταν σε μία οικονομιστική συσχέτιση του καπιταλιστικού κράτους με τα ατομικά κεφάλαια. Αντίθετα, θα μπορούσε κανείς να ακολουθήσει τις θεωρητικές υποδείξεις των Weber και Schumpeter και να αποδεχτεί ότι οι λογικές που «υπηρετούν» το κράτος και το

¹⁵ Το εν λόγω δίλημμα μπορεί να αποκτήσει πολλές εναλλακτικές διατυπώσεις. Η βασική ιδέα εδώ είναι δανεισμένη από τον Poulantzas (2000: 129).

κεφάλαιο δεν θα πρέπει να συγχέονται. Ωστόσο, και η τελευταία αυτή προσέγγιση δεν αναιρεί τη σχέση της μη-αντιστοιχίας ανάμεσα στο κράτος και το κεφάλαιο.

Σε ό,τι ακολουθεί να υποστηρίξουμε ότι η εν λόγω λογική της μη-αντιστοιχίας προϋποθέτει την απόρριψη μιας κρίσιμης κατηγορίας της μαρξικής ανάλυσης: συγκεκριμένα, της έννοιας του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου (*Gesamtkapital*). Μία τέτοια απόρριψη έχει σημαντικές συνέπειες στον τρόπο με τον οποίο κατανοούμε την οργάνωση της καπιταλιστικής εξουσίας στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού αλλά και στην ερμηνεία του ίδιου του φαινομένου του ιμπεριαλισμού.

4.1 Η θεωρία του συνολικού κεφαλαίου (*Gesamtkapital*) στην ανάλυση του Μαρξ

Όπως έχει υποστηριχθεί και αλλού, ο μαρξισμός πάντα αποτελούσε ένα εγγενώς σχισματικό θεωρητικό σύστημα. Μέχρι την έκδοση του βιβλίου του Hilferding με τίτλο *Finanzkapital (Χρηματιστικό Κεφάλαιο)*, οι περισσότερες αναγνώσεις της οικονομικής ανάλυσης του Μαρξ αποδέχονταν μία συγκεκριμένη οπτική όσον αφορά στις σχέσεις ανάμεσα στην καπιταλιστική οικονομία ως σύνολο και την ατομική επιχείρηση. Σύμφωνα με αυτή, οι εγγενείς αιτιακές κανονικότητες («νόμοι» ως τάσεις) του καπιταλιστικού συστήματος εκδηλώνονται στο επίπεδο της καπιταλιστικής οικονομίας και κοινωνίας ως συνόλου, από όπου και επιβάλλονται ως «κίνητρα» στα επιμέρους στοιχεία που συνθέτουν το επίπεδο της οικονομίας. Η έννοια που αντιστοιχεί στις συνολικές αιτιακές σχέσεις της καπιταλιστικής παραγωγής είναι σύμφωνα με την ανάλυση του Μαρξ το «συνολικό κεφάλαιο». Σε μία εναλλακτική διατύπωση, οι εμμενείς αιτιακές σχέσεις που συνέχουν την καπιταλιστική οικονομία μετασχηματίζουν το σύνολο των επιχειρήσεων (των «ατομικών κεφαλαίων», σύμφωνα με την ορολογία του Μαρξ) σε στοιχεία του συνολικού κεφαλαίου, δηλαδή τις τοποθετούν στο εσωτερικό του οικονομικού συστήματος το οποίο και επενεργεί ρυθμιστικά επάνω σε αυτές. Από αυτή την άποψη, όπως μας εξηγεί ο Μαρξ, το κεφάλαιο συγκροτεί μια συγκεκριμένη ιστορική κοινωνική σχέση εκμετάλλευσης και κυριαρχίας. Συγκεκριμένα: «με τη μορφή αυτή το κεφάλαιο αποχτά συνείδηση ότι είναι μία *κοινωνική δύναμη*»¹⁶.

Ο ελεύθερος ανταγωνισμός στην ανάλυση του Μαρξ εγγυάται την αμοιβαία σύμπλεξη (προσίδια στη λογική του καπιταλισμού) των μεμονωμένων μονάδων παραγωγής επιβάλλοντας επάνω στα αντίστοιχα κεφάλαια τους «νόμους» της καπιταλιστικής παραγωγής. Ο ανταγωνισμός επιτρέπει στις ξεχωριστές καπιταλιστικές επιχειρήσεις, τα ατομικά κεφάλαια, να οργανώνονται και να λειτουργούν ως συνολικό κεφάλαιο. Μέσα από τη δομική αυτή αλληλεξάρτηση,

¹⁶ Ας παραθέσουμε κάποιες από τις σχετικές διατυπώσεις του Μαρξ: «ο ανταγωνισμός επιβάλλει στον κάθε ατομικό κεφαλαιοκράτη τους εσωτερικούς νόμους του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής σαν εξωτερικούς αναγκαστικούς νόμους» και «στην εξωτερική κίνηση των κεφαλαίων εμφανίζονται οι εσωτερικοί νόμοι της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, που επιβάλλονται σαν αναγκαστικοί νόμοι του συναγωνισμού και που γι αυτό τους συνειδητοποιεί σαν κίνητρα ο ατομικός κεφαλαιοκράτης» (Μαρξ 1978α: 613, 331). «Από όσα ειπώθηκαν προκύπτει ότι ο κάθε ξεχωριστός κεφαλαιοκράτης, καθώς και το σύνολο όλων των κεφαλαιοκρατών κάθε ξεχωριστής σφαίρας παραγωγής, συμμετέχει όχι απλώς από γενική ταξική συμπάθεια, αλλά άμεσα οικονομικά, στην εκμετάλλευση της συνολικής εργατικής τάξης από το συνολικό κεφάλαιο και στη διαμόρφωση του βαθμού αυτής της εκμετάλλευσης, γιατί, αν προϋποθέσουμε δοσμένους όλους τους άλλους όρους (...) το μέσο ποσοστό κέρδους εξαρτάται από το βαθμό εκμετάλλευσης της συνολικής εργασίας από το συνολικό κεφάλαιο. (...) Με τη μορφή αυτή το κεφάλαιο αποχτά συνείδηση ότι είναι μία *κοινωνική δύναμη*, στην οποία ο κάθε κεφαλαιοκράτης συμμετέχει ανάλογα με το μερίδιό του στο συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο» (Μαρξ 1978β: 249, 247).

δηλαδή μέσα από την αναγωγή τους σε τμήματα του συνολικού κεφαλαίου, τα ατομικά κεφάλαια αναγορεύονται σε κοινωνική τάξη: λειτουργούν ως ενιαία κοινωνική δύναμη που έρχεται αντιμέτωπη με την εργασία κυριαρχώντας επάνω της. Σαν ατομικά κεφάλαια, οι καπιταλιστικές επιχειρήσεις επιδιώκουν διαρκώς να μεγιστοποιούν τα κέρδη τους. Η τάση αυτή, μέσω του ελεύθερου ανταγωνισμού, υπάγεται στους εγγενείς νόμους του συνολικού κεφαλαίου, και συγκεκριμένα στη διαδικασία εξίσωσης του γενικού ποσοστού κέρδους. Κατά συνέπεια, η τάση προς ένα ενιαίο ποσοστό κέρδους αποτελεί ένα δομικό χαρακτηριστικό της σχέσης του κεφαλαίου¹⁷.

Επιχειρηματολογώντας με αυτόν τον τρόπο, ο Μαρξ οριοθετείται συνειδητά από την ιστορικιστική αντίληψη της καπιταλιστικής επιχείρησης. Φροντίζει να μην ερμηνεύσει την τελευταία ως αυτόνομη οντότητα, δηλαδή ως έναν οικονομικό θεσμό που οργανώνεται αυτοτελώς και εξωτερικά από τον ανταγωνισμό. Στο επίπεδο του συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου, ο ατομικός «κεφαλαιοκράτης είναι μόνο το προσωποποιημένο κεφάλαιο, λειτουργεί στο προτσές παραγωγής μόνο ως φορέας του κεφαλαίου» (Μαρξ 1978-β: 1006). Δυστυχώς, η θεωρητική αυτή προβληματική δεν υιοθετήθηκε από τον Hilferding.

4.2 Η αλλαγή υποδείγματος που πραγματοποίησε ο Hilferding

Για περίπου οκτώ δεκαετίες το *Χρηματιστικό κεφάλαιο* του Rudolf Hilferding θεωρείτο ως το πλέον κλασικό κείμενο του μαρξισμού. Παρόλα αυτά, αποτελεί μία ερμηνεία της μαρξικής θεωρίας που έχει περισσότερο το χαρακτήρα αναθεώρησης. Στην πραγματικότητα, ο Hilferding υπήρξε ο πρώτος που εξοβέλισε κατηγορηματικά την έννοια του συνολικού κεφαλαίου από τη διερεύνηση του ιμπεριαλισμού και των καπιταλιστικών κρίσεων, αποκτώντας έκτοτε πολλούς οπαδούς σε αυτό.

Με τη θέση περί εξάλειψης «του ελεύθερου ανταγωνισμού ανάμεσα στους ατομικούς καπιταλιστές από τις μεγάλες μονοπωλιακές κοινοπραξίες» (Hilferding 1981: 301), ο Hilferding εγκαινιάζει ένα σχέδιο «μικροοικονομικής» προσέγγισης σύμφωνα με το οποίο τα χαρακτηριστικά της «κυρίαρχης μορφής» της επιχείρησης (ως ατομικού κεφαλαίου) *διαμορφώνουν* το καπιταλιστικό σύστημα ως όλο (το συνολικό κεφάλαιο), καθορίζοντας το πρότυπο εξέλιξης και αλλαγής του. Σχηματικά, αυτό που συμβαίνει εδώ είναι μία «αντιστροφή» στη ροή της αιτιότητας ανάμεσα στο συνολικό κοινωνικό κεφάλαιο και στο ατομικό κεφάλαιο, η οποία με τη σειρά της οριοθετεί ένα νέο υπόδειγμα ανάλυσης στο εσωτερικό της μαρξιστικής οικονομικής θεωρίας. Η μετατόπιση αυτή διαμορφώνει τον κατάλληλο θεωρητικό χώρο για τη θεμελίωση της προαναφερθείσας λογικής της μη-αντιστοιχίας ανάμεσα στο κράτος και το κεφάλαιο. Συνδέεται, επίσης, με τη γενική θεσμική προβληματική της ίδιας περιόδου που αναπτύσσεται στα έργα των Weber, Veblen, Schumpeter και μεταγενέστερα του Galbraith¹⁸.

Εκείνο που έχει ιδιαίτερη σημασία στην παραπάνω οπτική δεν είναι τόσο οι σύνθετες λεπτομέρειες του συλλογισμού που αναπτύσσει ο Hilferding. Η αντίληψη που θέλει τον κεφαλαιακό ανταγωνισμό σαν μία τυπική σύμβαση, ολοκληρωτικά

¹⁷ Βλ. σχετικά Milios και Sotiropoulos (2009, κεφ. 6).

¹⁸ Εξαιτίας των περιορισμών στην έκταση του κειμένου, δεν έχουμε τη δυνατότητα να εξηγήσουμε αναλυτικά το εν λόγω επιχείρημα. Τα σχόλια που ακολουθούν αναφορικά με την παρέμβαση του Hilferding είναι ενδεικτικά. Για περισσότερα βλ. Milios and Sotiropoulos (2009), Michaelides και Milios (2005).

εξωτερική της σχέσης του κεφαλαίου (τέτοια μάλιστα που θα μπορούσε να «εξαιρεθεί» από τη συνδυασμένη δράση των διάσπαρτων μεμονωμένων επιχειρήσεων¹⁹), συνιστά μία κατεύθυνση σκέψης που διαφοροποιείται σημαντικά από τη μαρξική προβληματική. Με άλλα λόγια, ο Hilferding μας φέρνει αντιμέτωπους με ένα διάγραμμα οργάνωσης της καπιταλιστικής εξουσίας το οποίο στρατηγικά αποκλίνει από την επιχειρηματολογία του Μαρξ αναφορικά με την έννοια του συνολικού κεφαλαίου.

Το βασικό ερώτημα που τίθεται δεν αφορά πλέον τους κοινωνικούς όρους που επιτρέπουν στα ατομικά κεφάλαια να συντίθενται σε ενιαία κοινωνική δύναμη. Σε μία εμφανώς διαφορετική κατεύθυνση, τα ερωτήματα που ενεργοποιούνται στο εσωτερικό της νέας προβληματικής σχετίζονται με την περιοδολόγηση – ή εναλλακτικά τη γενεαλογία – των σχέσεων ανάμεσα σε διαφορετικούς κοινωνικούς θεσμούς (με την ευρεία σημασία του όρου)²⁰. Είναι πάντα, λοιπόν, ο ρόλος του ενός θεσμού σε σχέση με κάποιον άλλο, συγκεκριμένα: ο ρόλος των μονοπωλιακών επιχειρήσεων σε σχέση με το κράτος. Θα πρέπει μάλιστα να υπογραμμίσουμε ότι το κρίσιμο σημείο εδώ δεν είναι τόσο η ιδιαίτερη απάντηση που μένει να δοθεί αλλά το πεδίο των θεωρητικών δυνατοτήτων που αναδύεται. Και αυτό ακριβώς το πεδίο είναι βαθύτατα σημαδεμένο από την «εξωτερικότητα» των σχέσεων που συνδέουν το κράτος με το κεφάλαιο. Το κράτος παύει να αποτελεί αναπόσπαστο παράγοντα στη συγκρότηση της κίνησης του συνολικού κεφαλαίου για να παρουσιαστεί ως ένας εξωτερικός θεσμός απλά σημαντικός για την ανάπτυξη της τελευταίας.

Είναι γνωστό ότι ο Hilferding υιοθέτησε μία εργαλειακή άποψη για το κράτος. Ένας τέτοιο συλλογισμός δεν είναι τίποτα περισσότερο από μία ορισμένη θεωρητική επιλογή (με σημαντικές πολιτικές συνεπαγωγές, βέβαια) που μπορεί να αναπτυχθεί στο εσωτερικό του ευρύτερου σχεδίου έρευνας που εγκαινιάζει η ανάλυσή του. Όπως παραδέχεται ο ίδιος: «από τη στιγμή που η πολιτική εξουσία του κράτους έχει αναχθεί σε μέσο ανταγωνισμού για το χρηματιστικό κεφάλαιο στην παγκόσμια αγορά, αυτό ευλόγως συνεπάγεται πλήρη αλλαγή στις σχέσεις της αστικής τάξης με το κράτος» (ό. π.: 332). Σε ένα τέτοιο πλαίσιο, ο Hilferding θεωρεί ότι το κράτος παρέχει γεωπολιτική υποστήριξη μέσω του (αποικιακού) ιμπεριαλισμού στη διεθνή κινητικότητα του χρηματιστικού κεφαλαίου. Ανάμεσα σε αυτά (το κράτος και το ατομικό κεφάλαιο ως διακριτούς κοινωνικούς θεσμούς) μπαίνει σε ισχύ μία σχέση παθητικής εξωτερικότητας. Σε κάθε περίπτωση, θα λέγαμε ότι η σύλληψη του ατομικού κεφαλαίου στην ανάλυση του Hilferding προσιδιάζει περισσότερο στη βεμπεριανή ιδέα ενός επικερδούς οργανισμού (Verband)²¹. Εντούτοις, η γενική προβληματική του Hilferding δεν παραβιάζεται στο ελάχιστο εάν κανείς δοκιμάσει μία διαφορετική συστηματοποίηση των σχέσεων ανάμεσα στο κράτος και το κεφάλαιο: περισσότερο *διαδραστική* αυτή τη φορά. Το κράτος θα μπορούσε

¹⁹ Για τον Hilferding (1981: 186), η πτώση του μέσου ποσοστού κέρδους που προκύπτει από την «τεράστια διόγκωση του πάγιου κεφαλαίου» μπορεί να αντιμετωπισθεί μόνο με τις καπιταλιστικές κοινοπραξίες. Την ίδια στιγμή, «η κοινοπραξία εξομαλύνει τις διακυμάνσεις του επιχειρηματικού κύκλου και έτσι εγγυάται ένα πιο σταθερό ποσοστό κέρδους για την εταιρία που έχει συγχωνευτεί» (ό. π.: 196). Η εξάλειψη του ανταγωνισμού υπηρετεί επίσης τα συμφέροντα των τραπεζών: οι μεγάλες επιχειρήσεις είναι σε θέση να επιτυγχάνουν τα μέγιστα κέρδη χωρίς να κινδυνεύει το δανειακό κεφάλαιο που οι ίδιες έχουν αντλήσει από τις τράπεζες (ό. π.: 191).

²⁰ Κατά την άποψή μας, αυτός είναι ακριβώς ο αναλυτικός τρόπος με τον οποίο οι θεσμικές αναλύσεις αντιμετωπίζουν το πρόβλημα. Π.χ. βλ. Weber (1978), Schumpeter (1951), Galbraith (1972), Atkinson (1998).

²¹ Π.χ. βλ. Weber (1978: 48-62, 90-100).

ενδεχομένως να πάψει να προσεγγίζεται σαν ένα αδρανές εργαλείο στη διάθεση του χρηματιστικού κεφαλαίου, και να εμφανιστεί σαν ένας «οργανισμός διακυβέρνησης» που υπακούει στη δική του ιδιαίτερη λογική. Όπως έχουμε ήδη σχολιάσει, σημαντικό τμήμα της σύγχρονης βιβλιογραφίας (ιδιαίτερα οι θεωρίες περί νέου ιμπεριαλισμού) οργανώνουν την επιχειρηματολογία τους επάνω σε μία τέτοια προοπτική²². Κατά συνέπεια, ο οικονομισμός του Hilferding θα μπορούσε να παρακαμφθεί χωρίς ωστόσο να απομακρυνθεί κανείς από την ευρύτερη θεσμική προβληματική του αποπνέει το συγκεκριμένο τμήμα του έργου του (όσον αφορά στο ζήτημα του μονοπωλιακού καπιταλισμού).

5. Επιστροφή στην έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου

Η απόρριψη της έννοιας του κοινωνικού κεφαλαίου έχει σημαντικές θεωρητικές συνέπειες ακυρώνοντας ολόκληρη εκείνη την ανάλυση που εμφανίζει το κράτος σαν ιδιαίτερο *συλλογικό κεφαλαιοκράτη*, δηλαδή σαν το κέντρο της καπιταλιστικής πολιτικής κυριαρχίας. Τούτο αποτελεί θεωρητικό γεγονός με μία πολύ βασική αναλυτική συνέπεια: το κεφάλαιο εμφανίζεται σαν “αυτόνομη οντότητα” η οποία τείνει διαρκώς να αναπτύσσεται σε γεωγραφικό πεδίο πολύ μεγαλύτερο από την πολιτική εμβέλεια ενός μεμονωμένου κράτους.

Όπως έχουμε ήδη σχολιάσει, εάν το κεφάλαιο ως οντότητα υπερβεί το πολιτικό πεδίο του κράτους (το αποτέλεσμα της μη-αντιστοιχίας), τότε δύο αλληλοσυγκρουόμενα αποτελέσματα είναι πιθανά. Από τη μία, μπορεί να υποστηριχθεί ότι καθώς το κεφάλαιο επεκτείνεται πέρα από τα πολιτικά σύνορα του κράτους, δεν παύει να διατηρεί την εθνική του «ταυτότητα». Η ερμηνεία αυτή ξαναφέρει στο προσκήνιο των συζητήσεων την κλασική επιχειρηματολογία για τον ιμπεριαλισμό, σύμφωνα με την οποία τονίζεται η σημασία του κράτους στην υποστήριξη της διεθνοποίησης των ατομικών «του» κεφαλαίων. Από την άλλη, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι το κεφάλαιο δεν διατηρεί τα εθνικά του χαρακτηριστικά και ότι η διεθνής κινητικότητά του δημιουργεί τις προϋποθέσεις για την εμπέδωση παγκόσμιων πολιτικο-οικονομικών δομών και την υπαγωγή των κρατών σε αυτές.

Η παραπάνω συλλογιστική αδυνατεί να συλλάβει την πραγματική σημασία του καπιταλιστικού κράτους. Σε πλήρη συμφωνία με τις οικονομιστικές προσεγγίσεις και με την εργαλειακή θεώρηση για το κράτος, προσδιορίζει το τελευταίο ως σύνολο από συγκεκριμένες λειτουργίες οι οποίες υπηρετούν (ή δεν υπηρετούν) τα συμφέροντα των ατομικών κεφαλαίων. Τα κράτη και το κεφάλαιο παρουσιάζονται σαν διακριτοί κοινωνικοί «παράγοντες». Δεν γίνεται κατανοητό ότι το κεφάλαιο είναι μία κοινωνική σχέση η οποία αναπαράγεται με ένα σύνθετο τρόπο (πολιτικά και ιδεολογικά υπερκαθορισμένο) στο πλαίσιο ενός συγκεκριμένου (εθνικού) κοινωνικού σχηματισμού. Δύο είναι τα βασικά σχόλια που μπορεί να γίνουν στο σημείο αυτό.

Πρώτον, σύμφωνα με το επιχείρημα του Μαρξ, τα μεμονωμένα ατομικά κεφάλαια, ή μερίδες κεφαλαίου στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού μετασχηματίζονται *μέσω του ανταγωνισμού* (και όχι μέσω της έξωθεν πολιτικής επενέργειας του κράτους, όπως λανθασμένα υποστηρίζουν οι Hardt και Negri [2000: 304-5]) σε *στοιχεία του*

²² Π.χ. αυτή είναι η περίπτωση των ακόλουθων παρεμβάσεων: Harvey (2006), Callinicos (2007), Wood (2008), Panitch και Gindin (2004). Για περισσότερα σχετικά με αυτό το θέμα βλ. Milios και Sotiropoulos (2009).

συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Μέσα από αυτή τους την αλληλεξάρτηση, δηλαδή τη συγκρότησή τους σε κοινωνικό κεφάλαιο, τα μεμονωμένα κεφάλαια ή οι μερίδες του κεφαλαίου αναγορεύονται από κοινού σε κοινωνική τάξη και λειτουργούν ως ενιαία κοινωνική δύναμη που αντιπαρατίθεται και κυριαρχεί πάνω στην εργασία. Σε αντίθεση, επομένως, με ότι αταλάντευτα υποστηρίζουν οι ιστορικιστικές αναλύσεις (π.χ. βλ. Gill [2003: 168], Cox [1999: 137], Hardt και Negri [2000: 305-324], Pijl [1998: 49-64], βλ. επίσης Panitch και Gindin [2003]) υπάρχει ένα συγκεκριμένο γενικό συμφέρον της καπιταλιστικής τάξης, παρά τις επιμέρους ισχυρές ενδο-ταξικές αντιθέσεις. Υπό αυτή την άποψη, δεν είναι σε καμία περίπτωση δυνατό τμήματα ή μερίδες ενός εθνικού συλλογικού κεφαλαίου να αποσχιστούν από την προαναφερθείσα ενότητα για να σχηματίσουν μία υπερεθνική καπιταλιστική τάξη ή υπερεθνικό ιστορικό μπλοκ ή ακόμα και για να μετουσιωθούν σε οντότητες μη-αντιστοιχισίας με κάποιον συγκεκριμένο συλλογικό κεφαλαιοκράτη. Διότι πολύ απλά, όπως είδαμε πιο πάνω, η ενότητα του συλλογικού κεφαλαίου είναι εξασφαλισμένη εξαιτίας του τρόπου συγκρότησης της ίδιας της ταξικής πάλης. Για να το θέσουμε διαφορετικά: ο διεθνής καπιταλιστικός χώρος καθορίζεται από τη συγκεφαλαίωση της συνολικής ταξικής κυριαρχίας στα πλαίσια κάθε κοινωνικού σχηματισμού, στο εσωτερικού του οποίου αναπαράγονται ως εθνικά ιδιαίτερες κάθε φορά οι συγκεκριμένες οικονομικές, πολιτικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις αναπαραγωγής της κεφαλαιακής σχέσης.

Δεύτερον, μία ουσιαστική κριτική της προβληματικής της μη-αντιστοιχίας οφείλει να συμπεριλαμβάνει τη θέση ότι η δημιουργία του εθνικού-κοινωνικού-κεφαλαίου από όλα τα επιμέρους ατομικά κεφάλαια αποτελεί διαδικασία που δεν αφορά τις νομικές μορφές ύπαρξης (κρατική ιδιοκτησία, ξένη ιδιοκτησία) του κάθε ατομικού κεφαλαίου. Η λογική της περιοχικής μη-αντιστοιχίας του κράτους και του κεφαλαίου σιωπηρά προϋποθέτει είτε ότι κάθε ατομικό κεφάλαιο δεν χάνει ποτέ την εθνικότητα που του αποδίδεται από τις νομικές μορφές ιδιοκτησίας είτε ότι μπορεί να διατηρεί νομική μορφή εντελώς ανεξάρτητα από κάθε εθνικό κριτήριο. Έτσι, ακόμα και εφόσον εξάγεται εξακολουθεί να «ανήκει» στη χώρα από την οποία ξεκίνησε ή εναλλακτικά ότι αποκτά στάτους που υπερβαίνει τη δικαιοδοσία κάθε εθνικού κράτους. Μόνο στη βάση αυτών των προϋποθέσεων μπορεί ουσιαστικά να τεθεί το ζήτημα της μη-αντιστοιχίας.

Αντίθετα με αυτή τη θέση της αστικής νομικής ιδεολογίας, η μαρξιστική θεωρία υποδεικνύει ότι οι νομικές σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής δεν αντιστοιχούν αναγκαστικά στις πραγματικές σχέσεις ιδιοκτησίας των μέσων παραγωγής. Αυτή είναι πρώτα απ' όλα η περίπτωση των ανωνύμων εταιριών, οι οποίες υποτίθεται ότι ανήκουν στο σύνολο των μετόχων τους, ή των κρατικών επιχειρήσεων, οι οποίες υποτίθεται ότι ανήκουν στο κοινωνικό σύνολο. Ανάλογη είναι και η περίπτωση που μας ενδιαφέρει εδώ, των επιχειρήσεων που ανήκουν νομικά σε ένα ξένο ή διεθνές τραςτ, λειτουργούν όμως παραγωγικά στο εσωτερικό ενός συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού, ως τμήμα του (εθνικού) συνολικού-κοινωνικού κεφαλαίου. Η περίπτωση αυτή είχε απασχολήσει τον ίδιο τον Μαρξ:

Το γεγονός ωστόσο ότι υπάρχουν μέσα εργασίας που είναι δεμένα τοπικά, ριζωμένα στη γη, αναθέτει σ' αυτό το μέρος του παγίου κεφαλαίου έναν ειδικό ρόλο στην οικονομία των εθνών. Δεν μπορούν να σταλούν στο εξωτερικό, δεν μπορούν να κυκλοφορήσουν σαν εμπόρευμα στην παγκόσμια αγορά. Μπορεί ν' αλλάξουν χέρια οι τίτλοι ιδιοκτησίας πάνω σ' αυτό το πάγιο κεφάλαιο, μπορεί το πάγιο κεφάλαιο ν' αγοράζεται και να

πουλιέται κι έτσι να κυκλοφορεί ιδεατά. Αυτοί οι τίτλοι ιδιοκτησίας μπορούν μάλιστα να κυκλοφορούν και σε ξένες αγορές, λ.χ. με τη μορφή μετοχών. Όμως η αλλαγή των προσώπων, που είναι ιδιοκτήτες αυτού του είδους του παγίου κεφαλαίου, δεν αλλάζει τη σχέση του στάσιμου, του υλικά δεμένου μέρους του πλούτου μιας χώρας προς το κινητό μέρος του (Μαρξ 1979).

Στη διατύπωση αυτή του Μαρξ βρίσκεται η κύρια πλευρά του ζητήματος της ιδιοκτησίας ενός «ξένου» κεφαλαίου: Το κεφάλαιο αυτό, παρ' ότι διατηρεί την ξένη νομική ιδιοκτησία ενσωματώνεται στη διαδικασία καπιταλιστικής συσσώρευσης στο εσωτερικό της χώρας υποδοχής, εντάσσεται στο συνολικό-κοινωνικό κεφάλαιο αυτής της χώρας. Τα μέσα παραγωγής αποτελούν τμήμα του εγχώριου κεφαλαίου, απασχολούν εγχώριες εργατικές δυνάμεις (ακριβώς όπως κάθε άλλο μεμονωμένο κεφάλαιο στο εσωτερικό της χώρας), τα παραγόμενα εμπορεύματα εκφράζουν την τιμή τους σε εγχώριο νόμισμα. Όπως σωστά παρατηρεί η Neusüss, πρόκειται για εξαγωγή κεφαλαίου, το οποίο είναι υποχρεωμένο να λειτουργήσει στο εξωτερικό ως εθνικό κεφάλαιο, επειδή λειτουργεί εκεί ως παραγωγικό κεφάλαιο (Neusüss 1972: 50).

6. Πώς να κατανοήσουμε την οργάνωση της καπιταλιστικής εξουσίας στο διεθνές επίπεδο

Στη βάση όλων των παραπάνω σημείων και εφόσον επιλέξουμε ως πλαίσιο αναφοράς το θεωρητικό σύστημα της *Κριτικής της Πολιτικής Οικονομίας*, το ζήτημα της μη-αντιστοιχίας ανάμεσα στο κράτος και το κεφάλαιο είναι στην ουσία του ψευδοπρόβλημα. Η έννοια του κοινωνικού κεφαλαίου υποδεικνύει την ενότητα της αστικής τάξης και επομένως το ρόλο του καπιταλιστικού κράτους στην οργάνωση αυτής της ενότητας, ο απώτερος σκοπός του οποίου είναι η εξασφάλιση του μακροχρόνου πολιτικού συμφέροντος της αστικής τάξης. Στο εσωτερικό ενός κοινωνικού σχηματισμού δεν μπορεί να νοηθεί ατομικό κεφάλαιο που να μην αποτελεί στοιχείο του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου. Αυτό σημαίνει ότι ανεξάρτητα από την τυπική νομική μορφή ιδιοκτησίας, *κάθε ατομικό κεφάλαιο είναι ανεξίτηλα σημαδεμένο από τις στρατηγικές εκμετάλλευσης που αντιστοιχούν στις συνθήκες ταξικής πάλης και στην ιστορικότητα του συγκεκριμένου κοινωνικού σχηματισμού*. Οι λειτουργίες του ατομικού κεφαλαιοκράτη και οι αποφάσεις που καλείται να λάβει είναι σε τελευταία ανάλυση αποτελέσματα της ίδιας της δυναμικής του κεφαλαίου ως θεμελιώδους κοινωνικής σχέσης και όχι επακόλουθα ψυχολογικών ή θεσμικών χαρακτηριστικών που μία ορισμένη ομάδα ανθρώπων υποτίθεται ότι διατηρεί²³.

Σε αντίθεση με εκείνο που παραδέχεται το μεγαλύτερο τμήμα της σύγχρονης βιβλιογραφίας, *η σχέση του κεφαλαίου με το εθνικό-κράτος δεν είναι εξωτερική*. Με άλλα λόγια, τόσο το κράτος όσο και το κεφάλαιο δεν συγκροτούνται ως διακριτές «οντότητες» ή ως αυτόνομοι «παράγοντες», οι «διαλεκτικές σχέσεις» των οποίων οφείλουν να διερευνηθούν. Πρέπει να απαλλαγούμε από τα αρνητικά στοιχεία των κλασικών προσεγγίσεων του ιμπεριαλισμού, σε μία προσπάθεια να αναστοχαστούμε τον ιμπεριαλισμό μέσα από τους όρους που μας προσφέρει η προβληματική του εννοιολογικού συστήματος του Μαρξ. Στον τελευταίο, το κράτος αναλαμβάνει ένα

²³ Αναφορικά με τα ζητήματα αυτά βλ. Poulantzas (1973; 1980), Balibar (1978; 1988) και Lenin (see below). Βλ. επίσης Milios και Sotiropoulos (2009).

διπλό οργανωτικό ρόλο: *οργανώνοντας την πολιτική ενότητα της αστικής τάξης οργανώνει ταυτόχρονα την αστική τάξη ως κυρίαρχη τάξη*²⁴. Με την έννοια αυτή το κράτος, με το σύνολο των θεσμών του, με τις λειτουργίες διαμεσολάβησης και διαχείρισης, *είναι εσαεί παρόν στη συγκρότηση των κοινωνικών τάξεων και στην κίνηση του κεφαλαίου*²⁵.

Το κράτος δεν παρέχει μία έξωθεν υποστήριξη στην κίνηση του κεφαλαίου, αλλά βρίσκεται πάντα «μέσα σε αυτή». Η ενότητα των καπιταλιστών, η συμφιλίωση των αντικρουόμενων συμφερόντων τους και η συγκρότηση τους σε ενιαία κοινωνική δύναμη, η διεκπεραίωση των κρίσιμων λειτουργιών για την οργάνωση της εκμετάλλευσης θα ήταν αδύνατες χωρίς τη διαρκή μεσολάβηση του κράτους. Καμία στρατηγική εκμετάλλευσης δεν θα μπορούσε να υλοποιηθεί χωρίς πάλι τη μεσολάβηση του κράτους, γεγονός που μας επισημαίνει ότι το κράτος «είναι μέσα» και στην εργατική τάξη²⁶. *Ο διαπλαστικός αυτός ρόλος του κράτους καταργεί κάθε εξωτερικό διαχωρισμό σε «κράτος» και «κεφάλαιο» με αποτέλεσμα το κατεξοχήν πεδίο των ταξικών αγώνων και της συγκρότησης των τάξεων να είναι αναγκαστικά ο εθνικός χώρος*. Η διαφορετικά, η έννοια του συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου υπαινίσσεται σαφέστατα την υλική ύπαρξη του κράτους ως *συλλογικού κεφαλαιοκράτη*.

Με αυτόν τον τρόπο, το κράτος εκφράζει το «κοινό συμφέρον» της καπιταλιστικής κοινωνίας (δηλ. κατορθώνει να εμφανίσει τα αντιφατικά ταξικά συμφέροντα σε ένα ενιαίο εθνικό συμφέρον). Κατά συνέπεια, ανάμεσα στο εθνικό κράτος και το ατομικό κεφάλαιο που αναπτύσσεται στην επικράτειά του *συγκροτείται μία σχέση εσωτερικότητας και αντιστοιχίας*. Στην σύλληψη του Μαρξ η «πολιτική» ενυπάρχει στην «οικονομία» μέσα σε μία διαλεκτική σύνθετου καθορισμού και επικαθορισμού²⁷. Το κράτος δεν αποτελεί ούτε «ουδέτερο εργαλείο» αλλά ούτε και «αυτόνομη οντότητα» όπου μία παρασιτική γραφειοκρατία αναλαμβάνει υποτίθεται να ενοποιήσει. Το κεφάλαιο δεν έρχεται αντιμέτωπο με μία εξωτερική κρατική εξουσία που το απειλεί αλλά ούτε και με μία κρατική εξουσία που απλά το προστατεύει. Η «εσωτερική» σχέση κράτους και κεφαλαίου αποτελεί μία *διπλή συνθήκη*. Από τη μία, δεν επιτρέπει την αυτο-διάχυση των κρατικών κρίκων σε μία παγκόσμια αυτοκρατορία που δήθεν εποπτεύει μία ομοιογενή παγκόσμια οικονομική δομή. Από την άλλη, δεν επιτρέπει στο κεφάλαιο που απομακρύνεται από το εθνικά σύνορα να συνεχίζει να διατηρεί «σφραγίδα προέλευσης».

Όπως έχουμε υποστηρίξει και αλλού²⁸, η λενινιστική έννοια της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας έρχεται σε ρήξη τόσο με τις θεωρήσεις περί νέου ιμπεριαλισμού όσο και με τις διάφορες εκδοχές της παγκοσμιοποίησης. Αναφέρεται στη διεθνή συνάρθρωση των διαφορετικών (εθνικών-κρατικών) οικονομικο-κοινωνικών δομών, κάθε μία από τις οποίες αναπτύσσεται με διαφορετικό και άνισο ρυθμό, σαν αποτέλεσμα *πρωτίστως* των διαφορετικών ταξικών και πολιτικών συσχετισμών που αποκρυσταλλώνονται στο εσωτερικό της. Το διεθνές αυτό πεδίο δεν καταργεί την αυτονομία των κρατών-κρίκων της αλυσίδας, αλλά κατά κάποιον τρόπο τη *σχετικοποιεί και την οργανώνει*.

Εάν ο ιμπεριαλισμός οριστεί ως η *εκάστοτε μορφή των επεκτατικών τάσεων και πρακτικών κάθε συνολικού κοινωνικού κεφαλαίου* και κατά συνέπεια ιδωθεί σαν

²⁴ Balibar (1978: 82).

²⁵ Βλ. Balibar (1978; 1988).

²⁶ Το επιχείρημά μας εδώ βασίζεται στις αναλύσεις των (1988, κεφ. 10) και Poulantzas (1980).

²⁷ Οι παρεμβάσεις του Althusser είναι καθοριστικές σε αυτή την κατεύθυνση: βλ. Althusser και Balibar (1997) ενώ και Milios και Sotiropoulos (2009, μέρος II).

²⁸ Milios και Sotiropoulos (2009).

μία διαρκής δυνατότητα που προκύπτει από τη δομή του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, η τελική ιστορική μορφή που θα αποκτήσει για έναν κοινωνικό σχηματισμό εξαρτάται από τον τρόπο με τον οποίο η «εξωτερική» κατάσταση (δηλαδή ο διεθνής συσχετισμός δυνάμεως) *επικαθορίζει* αλλά και *δεσμεύει* τις πρακτικές που προκύπτουν από την εξέλιξη των «εσωτερικών» ταξικών συσχετισμών.

Αυτό μπορεί να γίνει κατανοητό με ένα παράδειγμα δανεισμένο από την ανάλυση του Lenin. Ο τελευταίος πίστευε ότι κατά την πρώτη φάση της ρωσικής επανάστασης η παρέμβαση του «ιμπεριαλισμού», δηλαδή των υπερδυνάμεων της Αγγλίας και της Γαλλίας, ενίσχυσε σημαντικά την προσπάθεια της αστικής τάξης να ηγηθεί ενός νέου συνασπισμού εξουσίας και να επιβάλει έτσι ένα νέο καθεστώς αστικής πολιτικής ηγεμονίας. Προφανώς, μία τέτοια «ενίσχυση» δεν θα είχε καμία απολύτως τύχη (δεν θα μπορούσε καν να οργανωθεί) εάν δεν υπήρχαν ήδη συγκροτημένες οι κατάλληλες πολιτικές δυνάμεις που κατέστησαν δυνατό το πεδίο της ιμπεριαλιστικής παρέμβασης. Εντούτοις, στάθηκαν τελικά εντελώς ανίκανες να ελέγξουν και να διαμορφώσουν το τελικό πολιτικό αποτέλεσμα και να αποτρέψουν έτσι την επερχόμενη επανάσταση (βλ. τις «Θέσεις του Απρίλη», που περιέχονται στο κείμενο του Λένιν «Για τα καθήκοντα του προλεταριάτου στην τωρινή επανάσταση», *Λ.Α.* 1953, τ. 24: 3-8. Επίσης, «Τα καθήκοντα του προλεταριάτου στην επανάστασή μας», *Λ.Α.* 1953, τ. 24: 41-74).

Η θεωρητική διατύπωση του συλλογισμού αυτού βρίσκει ολοκληρωμένη έκφραση στα κείμενα του Althusser (1978, ιδιαίτερα τα δοκίμια «Αντίφαση και επικαθορισμός» και «Για την υλιστική διαλεκτική»). Η διεθνής συγκυρία αποτελεί «καθορισμό» στο πεδίο της ταξικής πάλης με «ειδικό ρόλο», δηλαδή επενεργεί πολλαπλώς αλλά πάντα ήδη-καθορισμένη. Η ταξική πάλη, εσωτερική σε κάθε κοινωνικό σχηματισμό, είναι «πρωταρχική» και «θεμελιώνει τον ρόλο της εξωτερικής ανισότητας μέχρι και στις επιδράσεις που ασκεί η δευτερεύουσα αυτή ανισότητα στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών που είναι παρόντες. Κάθε ερμηνεία που παραπέμπει τα φαινόμενα της εσωτερικής ανισότητας στην εξωτερική ανισότητα (που θα εξηγούσε για παράδειγμα την «εξαιρετική» συγκυρία που υπήρχε στη Ρωσία στα '17 με μόνες τις σχέσεις της εξωτερικής ανισότητας: διεθνείς σχέσεις, ανισότητα οικονομικής ανάπτυξης μεταξύ Ρωσίας και Δύσης, κλπ.) πέφτει στο μηχανισμό, ή σ' αυτό που είναι συχνά το άλλοθι του: σε μία θεωρία της αλληλεπίδρασης μεταξύ του έξω και του μέσα» (Althusser 1978: 211-212).

Εάν γενικεύσουμε αυτή την παρατήρηση για το σύνολο των κρίκων της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας, έχουμε τον τρόπο με τον οποίο συγκροτείται κάθε φορά η διεθνής συγκυρία. Η τελευταία ενσωματώνεται-επενεργεί ως *δευτερεύουσα αντίφαση* στο εσωτερικό των κοινωνικών σχηματισμών, γεγονός που σημαίνει ότι η θέση (ισχύος) κάθε κράτους-κρίκου και τα περιθώρια ιμπεριαλιστικής του δράσης *καθορίζονται από το σύνολο των εσωτερικών ταξικών συσχετισμών που είναι πάντα ήδη-επικαθορισμένοι από τη διεθνή συγκυρία*²⁹.

Μία τέτοια σύλληψη της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας έχει δύο πολύ βασικές συνεπαγωγές.

²⁹ Με τον τρόπο αυτό μπορούμε να ερμηνεύσουμε μία σειρά από γεγονότα που λαμβάνουν χώρα στη διεθνή συγκυρία, ιδιαίτερα όσα σχετίζονται με παράγοντες άλλους από τις επονομαζόμενες «μεγάλες δυνάμεις»: π.χ. τον πόλεμο Ιραν-Ιρακ, τους πολέμους στην πρώην Σοβιετική Ένωση και στην Γιουγκοσλαβία που οδήγησαν στη δημιουργία νέων εθνικών κρατών, τη στρατιωτική παρουσία της Συρίας στο Λίβανο από το Μάιο του 2000 μέχρι τον Απρίλιο του 2005, τη στρατιωτική παρουσία των Βιετναμέζων στην Καμπότζη από το 1978 έως το 1989, η διένεξη Ινδίας-Πακιστάν, το Κυπριακό κτλ.

Από τη μια πλευρά, η ιμπεριαλιστική αλυσίδα αποτελεί το πεδίο συγκρότησης διαφορετικών, συχνά αντιφατικών και οπωσδήποτε άνισων σε ισχύ εθνικών στρατηγικών. Οι στρατηγικές αυτές συνδέονται με τα συμφέροντα του κάθε ιδιαίτερου συλλογικού κεφαλαιοκράτη και αλληλοσυμπληρώνουν την «εσωτερική λειτουργία» του κράτους (συμβάλλοντας πολλές φορές – όπως επεσήμανε σωστά και ο Weber – στην οργάνωση της αστικής ηγεμονίας). Οι στρατηγικές αυτές δεν θα αμφισβητήσουν ποτέ ριζικά τους παγκόσμιους δρόμους των εμπορευμάτων και των κεφαλαίων, δηλαδή την καπιταλιστική «φύση» της διεθνούς σφαίρας. Απλά θα διεκδικήσουν διαφορετικές εκδοχές των όρων με τους οποίους θα πρέπει να παιχτεί το παιχνίδι. Άλλωστε, η παγκόσμια αγορά είναι σύμφυτη με την κεφαλαιακή σχέση συμβάλλοντας δραστικά στην αναπαραγωγή της. Πρόκειται για ανταγωνισμό ανάμεσα σε διαφορετικά εθνικά συνολικά κεφάλαια, ο οποίος οπωσδήποτε έχει και μία ισχυρή πολιτική πλευρά. Μάλιστα, στο βαθμό που η στρατιωτική ισχύς συμπυκνώνει και εγγυάται την όποια πολιτική ισχύ, ο ανταγωνισμός αυτός μετατρέπεται και σε στρατιωτικό ανταγωνισμό. Τα κράτη διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι αυτόνομοι φορείς κυριαρχίας, το πεδίο της οποίας επεκτείνεται και εκτός συνόρων. Με την έννοια αυτή, η ερμηνεία του ιμπεριαλισμού που προτείνουμε εδώ «αγκαλιάζει» τη δυναμική των γεωπολιτικών ανταγωνισμών προσδιορίζοντας τους όρους μέσα στους οποίους εκδηλώνονται, οι οποίοι πάντα υπόκεινται στην εξέλιξη των ταξικών ανταγωνισμών.

Από την άλλη, το σύνθετο παιχνίδι στο πλαίσιο της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας είναι αναδραστικό επάνω στους κρίκους. Εδώ ερχόμαστε αντιμέτωποι με την άλλη όψη του ίδιου πάντα νομίσματος. Μία έννοια δανεισμένη από την ανάλυση του Adam Smith θα μας βοηθούσε ενδεχομένως να περιγράψουμε καλύτερα τη διαδικασία αυτή (όταν ενσωματωθεί κατάλληλα στο μαρξικό πλαίσιο): πρόκειται για την έννοια του *αόρατου χεριού*.³⁰ Οι άνισοι κρίκοι της ιμπεριαλιστικής αλυσίδας μοιράζονται καταστατικά ένα στρατηγικό συμφέρον: την αναπαραγωγή του καπιταλιστικού συστήματος εξουσίας. Οι γεωπολιτικές ή οικονομικές αντιπαραθέσεις όσο και εάν οξυνθούν δεν πρόκειται ποτέ να καταλήξουν από μόνες τους στην αναίρεση της σταθεράς αυτής. Η αλυσίδα θα πρέπει να αναπαραχθεί ως καπιταλιστική. Το κάθε κράτος οριοθετώντας μία στρατηγική στη διεθνή αρένα, δηλαδή σε ένα πεδίο ρευστών συσχετισμών, συμβάλλει τελικά στην αναπαραγωγή του καπιταλισμού.

³⁰ Στο σχήμα του A. Smith, τα άτομα προϋποτίθενται ως ίσα και δρώντας το καθένα εγωιστικά για το συμφέρον του, προάγουν τελικά όλα μαζί χωρίς να το γνωρίζουν το δημόσιο συμφέρον. Στην προσέγγιση του Μαρξ, αφενός μεν η καπιταλιστική κοινωνία προϋποτίθεται ως ένα δομημένο όλον με συγκεκριμένες ταξικές και ιεραρχικές διαιρέσεις και αρμοδιότητες οι οποίες συνεπάγονται αντίστοιχους ρόλους για τα άτομα, τα οποία συγκροτούνται εντός των κοινωνικών αυτών σχέσεων και επομένως είναι (ανάλογα με την ταξική τους θέση) πρωταρχικώς άνισα, αφετέρου δε αυτή η συγκεκριμένη κοινωνία παράγει στην «επιφάνειά» της μία δική της ιδιαίτερη «αλήθεια», που δεν είναι άλλη από την «αλήθεια» των φυσικών ανθρώπινων δικαιωμάτων. Ο Μαρξ χρησιμοποιεί ειρωνικά το σχήμα του Σμιθ για να δείξει ότι αυτό δεν αποτελεί παρά τη θεωρητικοποίηση της αυθόρμητης «αλήθειας» της καπιταλιστικής κοινωνίας, δηλαδή της κυρίαρχης ιδεολογίας που διαμορφώνεται στο πλαίσιο της αστικής ταξικής κυριαρχίας. Στη Μαρξική προσέγγιση το «αόρατο χέρι» δεν είναι παρά η εκδήλωση της αστικής ηγεμονίας, καθώς το στρατηγικό καπιταλιστικό συμφέρον επικυρώνεται ως το γενικό-εθνικό συμφέρον της κοινωνίας, μέσα από τους ανταγωνισμούς των κοινωνικών ομάδων και των ατόμων (που εμφανίζονται ως «ατομικά» ή «μερικά» συμφέροντα). Επομένως, και στο πεδίο της μαρξιστικής προσέγγισης το σμιθιανό σχήμα του «αόρατου χεριού» παραμένει θεωρητικά γόνιμο, καίτοι αποκτά ένα ριζικώς διαφορετικό εννοιολογικό περιεχόμενο. Βλ. χαρακτηριστικά τις τελευταίες παραγράφους του 4ου κεφαλαίου του 1ου τόμου του *Κεφαλαίου* (Μαρξ 1978α: 188-89).

Δηλαδή, επιδιώκοντας το «εθνικό» συμφέρον αναπαράγει τον καπιταλισμό ως σταθερή σχέση εξουσίας.³¹

Όπως ακριβώς η κοινωνία και η οικονομία δεν αποτελούν απλό συν-άθροισμα ατομικών πρακτικών, έτσι και η ιμπεριαλιστική αλυσίδα δεν θα πρέπει να αντιμετωπισθεί ως «άθροισμα» ή αποτέλεσμα των πράξεων εξατομικευμένων κρατών αλλά το πεδίο της διευρυμένης αναπαραγωγής της καπιταλιστικής εξουσίας – πάντα καθοριζόμενο σε «πρώτη» και σε «τελευταία» ανάλυση από την ταξική πάλη όπως αυτή εκτυλίσσεται στο εσωτερικό κάθε άνισου κοινωνικού σχηματισμού.

Επιπλέον, επειδή ο χαρακτήρας της αλυσίδας είναι σύνθετος και ανισομερής, τούτο σημαίνει ότι συχνά το εθνικό συμφέρον των καπιταλιστικών υπερδυνάμεων «απορροφά» και «ενσωματώνει» καθήκοντα κρίσιμα για την αναπαραγωγή της παγκόσμιας τάξης. Π.χ. στις μέρες μας είναι συνηθισμένο να χαρακτηρίζεται ο ρόλος των ΗΠΑ ως αυτοκρατορικός εξαιτίας αυτού ακριβώς του γεγονότος. Έτσι, θα πρέπει να πάρουμε αποστάσεις από δύο διαφορετικές θεωρητικές υπερβολές. Δεν υπάρχει παγκόσμια αυτοκρατορία που να «ελέγχει» τις κρατικές δομές αλλά ούτε και οι ΗΠΑ αποτελούν μία τέτοια. Βέβαια, οι τελευταίες για μία σειρά από λόγους εκφράζουν μία διεθνή πολιτική δύναμη η οποία περνάει και μέσα από την ικανότητα του στρατιωτικού μηχανισμού και η οποία, όμως, είναι απαραίτητη για τη διευρυνόμενη αναπαραγωγή των *μακροπρόθεσμων* συμφερόντων όλων των αστικών τάξεων του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Η δυτική συμμαχία, με τον πρωταγωνιστικό ρόλο των ΗΠΑ, υπερασπιζόμενη τα ιδιαίτερα εθνικά συμφέροντα των συγκεκριμένων κοινωνικών κεφαλαίων διαμορφώνει την ίδια στιγμή ένα ηγεμονικό σχέδιο για όλα τα καπιταλιστικά κράτη.

Η μοναδική πραγματική «αυτοκρατορία» είναι η ιμπεριαλιστική αλυσίδα στο σύνολό της.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Αλτουσέρ, Λ. (1978) *Για τον Μαρξ*, Αθήνα: Γράμματα.
- Althusser, L. and Balibar, E. (1997) *Reading Capital*, London: Verso.
- Arendt, H. (1951) *The Origins of Totalitarianism*, New York: Harcourt.
- Arrighi, G. (1996) *The Long Twentieth Century*, London and New York: Verso.
- Atkinson, G. (1998) "An Evolutionary Theory of the Development of Property and the State, in Samuels," W. J. (ed.), *The Founding of Institutional Economics: The Leisure Class and Sovereignty*, London and New York: Routledge.
- Balibar, E. (1978) *Για τη Δικτατορία του Προλεταριάτου*, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Balibar, E. (1988) *Race, Nation, Class, Les indentités ambiguës*, Paris: La Découverte.
- Brewer, A. (1980) *Marxist Theories of Imperialism. A Critical Survey*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Bukharin, N. (1972) *Imperialism and World Economy*, London: Merlin.
- Callinicos, A. (2007) Does capitalism need the state system?, *Cambridge Review of International Affairs* 20(4):533-549.
- Cox, R. W. (1999) *Approaches to World Order*, Cambridge University Press.
- Deleuze, G. (1988) *Foucault*, Minneapolis, University of Minnesota Press.
- Foucault, M. (2007) *Security, Territory and Population. Lectures at the College de France, 1977-78*, Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Galbraith, J. K. (1972) *The New Industrial State*, Penguin Books.
- Giddens, A. (1987) *The Nation State and Violence*, Berkeley: University of California Press.

³¹ Το επιχείρημα αυτό αποτελεί σημείο αναλυτικής διερεύνησης στο Milios and Sotiropoulos (2009).

- Gill, S. (2003) *Power and Resistance in the New World Order*, New York: Palgrave Macmillan.
- Hardt, M. and A. Negri (2000) *Empire*, Cambridge and London: Harvard University Press.
- Harvey, D. (2003) *The New Imperialism*, Oxford University Press.
- Hilferding, R. (1981) *Finance Capital*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Howard, M. C., and J. E. King (2000) "Whatever Happened to Imperialism?," in Chilcote, R. H. (ed.), *The Political Economy of Imperialism*, Rowman & Littlefield Publishers.
- Koebner, R. (1949) "The Concept of Economic Imperialism", *The Economic History Review, New Series*, 2(1): 1-29.
- Λένιν, Β. Ι. 1953. *Απαντα*, τόμ. 19, 22, 23, 24, έκδοση ΚΚΕ.
- Λένιν, Β. Ι. 1982. *Απαντα*, τόμ. 38, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή.
- Luxemburg, R. (1961) *The Russian Revolution*, University of Michigan Press.
- Luxemburg, R. (1971) *The Accumulation of Capital*, London: Routledge and Kegan Paul.
- Mann, M. (1986) *The sources of social power, vol. I*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mann, M. (1988) *States, War, and Capitalism: Studies in Political Sociology*, Oxford: Blackwell.
- Martin, R. (2007) *An Empire of Indifference. American War and the Financial Logic of Risk Management*, Durham and London, Duke University Press.
- Μαρξ, Κ. (1978-α) *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος πρώτος*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1978-β) *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας. Τόμος τρίτος*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Μαρξ, Κ. (1979) *Το Κεφάλαιο, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, Τόμος δεύτερος*, Αθήνα: Σύγχρονη Εποχή.
- Milios, J. and D. P. Sotiropoulos (2009) *Rethinking Imperialism: A Study of Capitalist Rule*, London and New York: Palgrave Macmillan.
- Mommsen, W. J. (1982) *Theories of Imperialism*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Mommsen, W. J. (2007) *Ιμπεριαλισμός: Οι Πνευματικές, Πολιτικές και Οικονομικές Ρίζες του*, Αθήνα: Πολύτροπον.
- Neusüss, Ch. (1972) *Imperialismus und Weltmarktbeugung des Kapitals*, Erlangen.
- Panitch, L. and S. Gindin (2004) *Global Capitalism and American Empire*, London: The Merlin Press.
- van der Pijl, K. (1998) *Transnational Classes and International Relations*, London and New York: Routledge.
- Overbeek, H. (2000) "Transnational historical materialism: Theories of transnational class formation and world order," in Palan, R. (ed.), *Global Political Economy, Contemporary Theories*, London and New York: Routledge.
- Poulantzas, N. (1973) *Political Power and Social Classes*, London: New Left Books.
- Poulantzas, N. (1975) *Classes in Contemporary Capitalism*, London: New Left Books and Seed & Ward.
- Poulantzas, N. (1980) *State, Power, Socialism*, London and New York: Verso.
- Rostow, W. W. (1960) *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, London and New York: Cambridge University Press.
- Rubin, I. I. (1994) *Ιστορία Οικονομικών Θεωριών*, Αθήνα, Κριτική.
- Schumpeter, J. A. (1951) *Imperialism and Social Classes*, New York: Augustus M. Kelly Inc.
- Skocpol, T. (1979) *States and Social Revolutions: A Comparative Analysis of France, Russia, and China*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Taylor, O. H. (1951) "Schumpeter and Marx: imperialism and social classes in the Schumpeterian system", *Quarterly Journal of Economics*, 65:4, 611-22.
- Weber, M. (1978) *Economy and Society, volume I and II*, Berkeley, Los Angeles and London: University of California Press.

- Willoughby, J. (1986) *Capitalist Imperialism, Crisis and the State*, Harwood Academic Publishers.
- Winslow, E. M. (1931) "Marxian, Liberal, and Sociological Theories of Imperialism", *The Journal of Political Economy*, 39:6, 713-758.
- Winslow, E. M. (1972) *The Pattern of Imperialism*, New York: Octagon Books.
- Wood, E. M. (2005) *Empire of Capital*, London: Verso.